

P. Knudsen

BORNHOLM

P. HAUBERG, BORNHOLM

Scannet 2016 af Jesper Vang Hansen
se Bornholmerkort på sidste side

BORNHOLM

BILLEDER OG TEXT

AF

P. HAUBERG

INEERG. PRD

B Ö R N H O L M

AF

P. HAUBERG.

—♦♦♦—
MED ILLUSTRATIONER AF FORFATTEREN.

ANDEN UDGAVE.

KJØBENHAVN.

P. HAUBERG & CO.

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE.

1887.

I den tidligere Udgave af »Bornholm« var Routen lagt fra Rønne til Nordlandet, derfra sydefter langs Østkysten og ind over Almindingen tilbage til Udgangspunktet. Ved at følge denne Route føres imidlertid den Reisende strax til Øens smukkeste Partier, hvorefter dens andre seværdige Punkter faa mindre Interesse og ikke komme til deres fulde Ret. Forat undgaa dette er Veien nu fulgt i den modsatte Retning, hvilket vil give et mere fyldigt og tiltalende Indtryk af Øens afvejlende og yndige Naturskønhed.

Om Sommeren ere for Tiden 6 Dampskibe i Gang mellem Kjøbenhavn og Bornholm; de 4, som føre Posten, seile mellem Hovedstaden og Rønne, medens de 2, der tilhøre det østbornholmske Dampskibsselskab, ikke anløbe Øens Hovedby, men derimod Hasle paa Vestkysten og paa Østkysten de større Havne ned til Nexø.

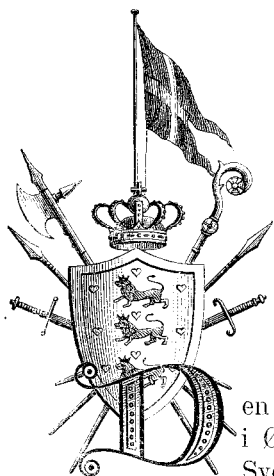
Vil man følge den her angivne Route med Rønne som Udgangs- og Slutningspunkt er det selvfølgelig mest hensigtsmæssigt at benytte Rønne-Skibene. Disse frembyde den Fordel, at de i Sommertiden ere i daglig Fart, hvorved man kan lempe sig efter Vind og Veir, og at der i Forbindelse med deres Ankomst og Afgang gaar Postvogne mellem Rønne og Øens større Byer, hvilken billige Befordring særligt maa anbefales. Derimod kan det være heldigt at benytte de østbornholmske Skibe til at fremme Reisen langs Østkysten, navnlig mellem Rø og Allinge.

Man kan forkorte Søturen til Bornholm ved at benytte Jernbanerouten Malmø-Ystad, hvilket dog medfører formegen Uleilighed og Forøgelse af Udgifterne til at kunne anbefales under almindelige Forhold. Er man ikke nogen Ynder af Søture, bør man undgaa at reise paa de Dage, da Trelleborg eller Ystad anløbes, da denne Omvei forlænger Seiladsen et Par Timers Tid. Om Dampskibe, Post- og Telegrafstationer samt Vognleie se Pag. 85.

En Udflugt til Bornholm medtager mindst 7 Dage, naar man nogenlunde grundigt vil bese Øen. Den korteste Tid, i hvilken Touren kan gøres tilvogns til de smukkeste Hovedpunkter, er 3 Dage. 1ste Dag: Almindingen og Østerlarskirke (Natteophold paa Helligdomsgaarden), 2den Dag: Rø (Natteophold ved Hammershuus), 3die Dag: Hammershuus og Johns Kapel til Rønne.

Vi ville nu begive os ombord i Dampskibet, som fra Kjøbenhavn damper ud omkring Trekrøner og Syd paa forbi Kastrup Fyr ud i Kjøgebugt. Opper Amagers flade Land tegne Hovedstadens Taarne sig stedse mere utydeligt og forsvinde omsider. Snart gaar Solen ned bag Sjællands Bakker, og Fyrene tændes inde paa Stevns og ovre paa Falsterbo. Fyrskibet passerer, og Kursen dreies mod Øst ud i Østersøen.

Touren til Bornholm kan stundom være noget ubehagelig, navnlig i det saakaldte Hammervand mellem Sverige og Bornholm; men man er da sit Reisemaal nær. Den fjerne Landstrimmel, som længe utydeligt har dæmret forude, er efterhaanden traadt klarere frem, og snart ligger Bornholms Nordkyst og Landets Høidepunkter, særligt Bakken med Ruths Kirke, tydeligt for Øie. Endnu en Times Seilads og Skibet er i Havn.

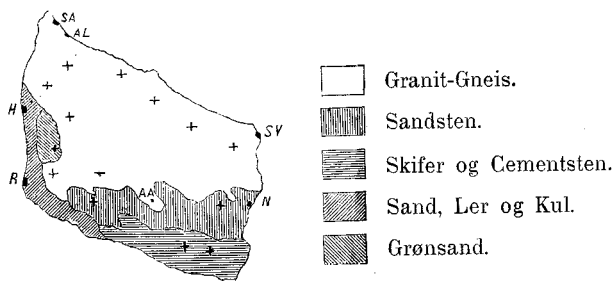
en danske Ø Bornholm er beliggende i Østersøen, $5\frac{1}{4}$ M. Sydost for Sveriges Sydpynt, Sandhammeren. Dens Fladeindhold er $10\frac{3}{5}$ Kvadratmile; Indbyggerantallet omtrent 35,400.

Øens Form danner en skjæv Firkant, $5\frac{1}{4}$ M. lang fra Nord til Syd, 4 M. bred fra Rønne over til Svaneke. Største-parten af Bornholm, omtrent $\frac{2}{3}$, optages af et høitliggende, stærkt bakket Klippeland, hvor en for Skandinavien eien-dommelig Bjergart, Granit-Gneis er fremtrædende; den er en S sammensætning af Feldspath, Kvarts og Glimmer. I Granit-Gneisen findes Spalteudfyldninger af Grønsten (f. Ex. ved Johns Kapel og Listed ved Svaneke) og Feldspath-Kvarts. Graniten brydes paa adskillige Steder: Paa Hammeren, ved Allinge, paa Helvedesbakkerne i Ibsker og Slamrehjerg i Bodilsker. I Knudsker brydes den fortrinlige, blaa Syenit-Granit.

Landets høieste Punkter ligge i Retning NV—SO nemlig: Ringebakkerne 292', Ruths Kirkebakke 436', Simlegaardsbakken, Rytterknægten 496' og Aa Kirkebakke 284'. Denne Retning af Høidelinien ligesom selve Klippemassens Be-

skaffenhed viser en saa stor Overensstemmelse med den i det sydlige Sverige fremtrædende Bjergnatur, at Bornholm kan betragtes som en Fortsættelse af det Høidedrag, der fra Kullen strækker sig forbi Dalby ned gennem Skaane.

Betragtes hosstaaende lille Kortskitse over Øens Jordbundsforhold, ses Syd for Granit-Gneisen et Sandstensbelte, c. 1½ Kvadratmil stort (Stenbrud ved Nexø) og atter sydligere en c. 1 Kvadratmil stor Strækning af Skifer- og Cementstenslag, der løber langs med Sydkysten. Skiferen er dels en grønlig Skifer, dels graa Lerskifer og sort Alunskifer. Ved de sydlige Aaløb: Rise-

bækken, Læsa og Ølea findes de bornholmske Diamanter (Bjergkrystaller), der ere udkrystalliserede i de store saakaldte »Mergel-Nyrer«. Tidligere benyttedes de bornholmske Diamanter til Smykker; i Aaret 1792 afsattes saaledes 1080 Stkr. Cementstenen, en mørk, blaagraa Kalksten, findes anvendt til Bygningsmateriale paa Gamleborg i Almindingen, paa Hammershuus og i flere af Landets gamle Kirker, særligt til Karme, Trapper og Lignende. I de sydlige Sogne, hvor Cementstenen brydes, ere Peders-, Pouls- og tildels Aa Kirke opførte deraf. Det største Brud findes ved Limensgade i Aaker og er meget gammelt; Bønderne maatte forud herfra kjøre visse Læs »Limsten« aarligt til Hammers-

huus. Bornholm udfører ikke brændt Cement, skjøndt denne er særdeles god.

Øens vestlige Kyststrækning optages af et langt Belte af jernholdigt Sand og Ler med de bekjendte Kullag. Kullene brødes tidligere ved Sorthat og Hasle Kulværk: men de vare af ringere Beskaffenhed og anvendtes en Tid lang kun i det nærliggende Teglværk; de betydelige Lermasser, som findes sammesteds, ere derimod fortrinlige og af Vigtighed for Øen. Syd for Rønne ved Pythuset findes ligeledes Kullag, men ogsaa de ere uden videre Betydning. I Aaret 1640 lod Christian den 4de en Skotte ved Navn Robert Weigt søge efter Kul paa Øen. Samme Aar sendtes en »Guld- og Sølvetsproberer« til Bornholm for at undersøge, hvad »Malm-Erts«, der fandtes; men Resultaterne synes ikke at have været tilfredsstillende. Leret udmærker sig paa flere Steder ved sin store Finhed, og de bornholmske Terracottasager ere søgte ikke blot i Danmark, men ogsaa i Udlandet. Ved Klippeplateauets vestlige Grændse, i Nærheden af Rønne findes Porcellainsler (Kaolin), som brydes ved Rahbekkegaards og Buskegaards Værker. Nordligere indtages en Strækning paa henved $\frac{1}{2}$ Kvadratmil af en Grønsandsdannelse. Flere Steder paa Øen findes Mergel, dog af forskjellig Godhed. Flyvesandsstrækninger træffes Nord for Rønne ved Sandflugten, endvidere paa Nordpynten ved Sandhammeren og omkring Sydpynten Due Odde, hvor ret betydelige Klitter hæve sig mod Havet.

Øens Overflade frembyder en stor Forskjellighed. Medens Syd- og Vestlandet fra de lave Kyster hæver sig . langsomt op mod Midtlandet og frembyder et Landskab, der ikke antyder noget synderlig Fremmed fra de andre danske Øer, antager Naturen et ganske andet Udseende nordpaa. Store klippefulde Bakkedrag og dybe Dalstrøg krydse hinanden; Aaløbene have mere Fart, og Kysterne

hæve sig 80—100 Fod i Vejret og have navnlig i Nordvest steile Affald ud mod Havet. Ved Klippekysterne findes paa flere Steder eiendommelige, dybe Grotter, de saakaldte Ovne, som fra Søen skjære sig ind under Landet (ved Helligdommen, Hammershuus og John's Kapel).

Bornholm frembyder en Eiendommelighed ved sin Jordbunds Uensartethed. Skjøndt Landeiendommene ikke omfatte synderlig store Arealer, almindeligvis 60—100 Tdr. Land, vil man dog næsten altid selv indenfor disse snevre Grændser træffe Jordpartier af meget forskjellig Beskaffenhed.

Mod Nord, hvor Graniten er stærkt fremtrædende, ligge store, klippefulde Strækninger, som kun pletvis ere opdyrkelige, og Nordpynten Hammeren frembyder kun en mægtig, gold Stenflade. Midtlandet optages af Høilyngen, et langt, stenet og øde Hededrag, der strækker sig ned gennem Øen. Jordbunden her er imidlertid paa mange Steder ingenlunde saa ringe, at den ikke kan lønne det Arbeide, som anvendes paa dens Opdyrkning. Bonden rykker ogsaa stadig sin Ploug videre ind paa Lyngen, og store Partier ere nu beplantede og indlagte under Statsskoven Almindingen, som optager en betydelig Strækning midt i Landet, tildels opfyldt af Klippepartier og stenede Bakkedrag. Langs Strandsiderne findes derimod et Belte af store, frugtbare Jordstrækninger med frodige Kornmarker og velbyggede Bøndergaarde. De samme Kornsorter dyrkes her som i det øvrige Danmark. Agerbruget stod tidligere endel tilbage; men med den nyere Tids vaagnende Interesser har Landbostanden indhentet det Forsømte og høster gode Resultater. Landeiendommene paa Øen staa i en holdsviis høi Pris.

Bornholm har et godt Navn paa Grund af sin rige, afvejlende Naturskjønhed. Hertil bidrager særligt den frodige Vegetation, som er et Særkjende for Øens smukkeste

Punkter. Venlige Skovpartier og de mange Smaalunde ved Gaardene oplive Landskabet, og Aaløbene kjendes gjerne paa den fortløbende Række Træer og Krat, som følger deres Bugtninger. Den haarde Klippekystr er ofte prydet med kraftige Ege, Ask og Birketræer, vilde Roser og tæt Kratskov lige ud til den steile Brink (Helligdommen), og selv fra Revnerne i de vedbendklædte Klippesider fremmyrer et rigt Blomsterflor. De smukke, skovbevoxede Dalstrøg frembyde mange yndige Billeder med rislende Bække, som sno sig ned gennem Kløfterne mellem Buskads og nedfaldne Klippeblokke.

Skovene bestaa af vore almindelige Træer, navnlig Birk, Eg, Ask, Avnbøg og El, hvortil kommer de store Skovplantninger af Gran og Lærketræer. Bøgen er nu indført paa flere Steder og trives godt. Kirsebærtræet findes vildtvoxende, og to Arter af Røn, som ellers ikke findes i Danmark, gro her paa Klippegrunden; den ene er det ellers kun i nordligere Lande forekommende Axlebærtræ, der er smukt og anseligt med røde Bær.

Bornholms Klima er omtrent som i det øvrige Danmark, dog kommer Foraaret her henved en 14 Dage senere, og en stærk Storm i Efterhøsten giver ofte Øen et tidligt Efteraarspræg. Sommervarmen er ikke saa brændende, men mildnes af det omgivende Hav. Ligesom paa Gulland, med hvilken Ø Bornholm i flere Henseender har endel Lighed, trives Morbærtræet fortrinligt i den friske, lette Luft; ogsaa Vinranken slynger sig jevnligt op ad Husenes Mure. Som en Mærkelighed kan anføres, at en ellers kun sydligere, i Schweiz og Apenninerne voxende Anemoneart (*Anemone apenninà*) forekommer et Par Steder paa Øen, ved Køllergaard i Rø og Vas Aaen i Ibsker.

Dyreverdenen er væsentlig den samme som i det øvrige Danmark; paa Harer og Ræve er her god Jagt i det stærkt

couperede Terrain. Fordum fandtes her store Flokke af Kronvildt, som dog alt forlængst ere udryddede; i Christian den 4des Tid blev der oversendt mange Hjorte til Hofholdningen. I de senere Aar har man indført Raavildt, som synes at trives fortræffeligt i Øens Skove. Ligesom paa Gulland og Øsel fandtes her tidligere vilde Heste af en egen, lille Race endnu for et Aarhundrede siden var der enkelte tilbage Skovene i Rø Sogn. Maarer, Ildere, Egern og Muldvarpe findes ikke paa Øen. Storkene ville ikke føle sig hjemme her; men om Foraaret og Efteraaret ser man dem ofte paa deres Reiser i store Flokke drage henover Øen. Nattergalen (Fjeldstaunen) er her en almindelig Fugl; i Sommeraftenerne lyder dens klare Triller overalt fra Lunde og Dale. Den almindeligste Fugl er Raagen, som fredes her; den er sort, lignende Ravnene, men endel mindre. I store Flokke færdes den rundt om paa Marker og i Skove næsten hele Aaret igjennem; kun en kort Tid drager den bort, men kan ogsaa stundom overvintre. Edderfugle, paa bornholmsk »Aaboer«, bygge i Klipperne langs Østkysten, men navnlig paa Smaaholmene ved Christiansø.

Fiskeriet er nu som i gammel Tid af stor Betydning for Øen. Den bornholmske Sild, som findes i rige Stimer rundt om Kysterne, er ikke ret stor, men fin og derfor meget søgt; dens Fangst udgjør en Hovednæringsvei for de mange smaa Fiskerleier, hvor den dels røges dels saltes. Røgede Sild udføres navnlig fra Gudhjem og Aarsdale og tildels fra Hasle. Ogsaa Torske- og Laxefiskeriet er af ikke ringe Betydning.

Der har været anstillet mange Gisninger over Oprindelsen til Navnet Bornholm, fordom »Burgundeholm«. Sandsynligheden taler for, at det skyldes de mægtige Klippeskyster, som høine sig om Øens Nordland og ere saa iøjnefaldende for de Forbiseilende. Borgen (= Burgund), den gamle Betegnelse for et høit, naturligt befæstet Punkt i Forbindelse med den fordums Benævnelse paa en Ø, Holm, betegner saaledes den høitliggende Ø. I Adam af Bremens Krønike benævnes Øen kun Holm, og denne gamle Benævnelse findes endnu bevaret blandt Befolkningen ved Skaanes Sydkyst, hvorfra Bornholm kan ses i Horisonten.

Det lader sig nærmest antage, at Øen oprindeligt er blevet befolket fra det nærmestliggende Fastland, Sydsvrige, og at Folk herfra enten i deres skrøbelige Fartøier eller muligvis over Isen i haarde Vintre have søgt over til det Land, hvis høie Kyster dæmrede i det Fjerne. Forskjellige Udtryk i Sproget vise et nært Slægtskab mellem de to Befolkninger, og ikke uden Interesse er den store Lighed mellem Oldtidsminderne i Bleking og paa Bornholm. At Øen tidligt er blevet befolket, derom vidne Fund af Oldsager fra Stenalderen, fra Aartusinder før Christi Fødsel. Bornholm frembyder en Rigdom af Oldtidsminder, som gjør Øen særlig interessant for Archæologen. Navnlig ved de af dens tidligere Amtmand, Kammerherre Vedel, under Medvirkning af Lærer I. A. Jørgensen i Ibsker, foretagne Undersøgelser er der indvundet et paa mange Omraader fyldigt Kjendskab til Livet og Kulturforholdene i Oldtiden og bragt en Rigdom af ypperlige Oldsager for Dagen. (Amtmand E. Vedel. Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kbhvn. 1886).

Fra Stenalderen, hvis Befolkning hovedsagelig har været bosat langs med Kystlandet fra Hasle Syd om Øen op imod Gudhjem findes her flere smukke Gravkamre

(Tornegaard i Nylarsker, Runddyssen Nordost for Arnager og Jættedalen ved 20de Selveiergaard i Aaker). Til samme Periode høre formentlig de lige under Jordfladen liggende Stenkister, som ere fundne paa Kysten mellem Due Odde og Snogebæk. Forskjellige Forhold ved Gravkammerenes Indretning tyde paa, at Stenalderens Folk have havt Træboliger. Fra Bronzealderen har Øen en Mængde smukke Gravhøie at fremvise, navnlig i Pedersker Sogn. Stundom ligge flere samlede (Tillehøie i Sandflugten Nord for Rønne og Høiene ved Grødeby i Aaker). Fra en sildigere Periode, da det var Skik at brænde Ligene, skriver sig de saakaldte Røser, stenfyldte Høie, sædvanlig 5—6 Alen i Tvermaal, der som oftest indeslutte en med brændte Ben og ødelagt Gravgoods fyldt Lerurne. Røserne findes i stor Mængde rundt om paa Øen, snart enkeltvis, snart i større Samlinger (Mandhøi i Ibsker, Egeby i Aaker). Hyppigst træffes de paa Strækninger tæt udenfor Høilyngen eller paa øde Strøg (Blemmelyst og paa Torpebakkerne i Clemensker). I Forbindelse med Røserne findes paa enkelte Steder de saakaldte Skibssætninger, lange mod begge Ender tilspidsede Brolægninger, omgivne med en Rand af større Stene. Mindst 24 ere endnu bevarede (Enesbjerg Vest for Almindingen, Syd for Egeby i Aaker og paa Høilyngen ud mod Døvredalen i Bodilsker). Bornholm ejer en Mængde smukke Bautastene, der nærmest tilhøre den yngre Bronzealder og den ældre Jernalder; de findes ofte ved Røser og stundom opstillede paa Høie (Baunehøi ved Vællensgaard i Nyker). Den anseligste findes paa Frændemark, Syd for Svaneke. Ofte ere de samlede i stort Antal paa et Sted og synes kun at være reiste som Mindestene, uden at de paagjældendes Grave ligge her (Louiselund ved Svaneke, Gryet i Bodilsker og paa Bjerregaardsbakkerne i

Vestermariæ S.). I de senere Aar er der paa adskillige Steder fundet Helleristninger, ialt 90, indhuggede i Klipper og paa store Stene; de træffes hyppigt i Norge og Sverige, men kun sjældent i Danmark. Der er fundet skaalformede Fordybninger, Hjulfigurer, Fodsaalsfigurer og Skibsfigurer. (Stensgaard i Vestermariæ S., Lille Strandbygaard i Ny-larsker og paa Klipper i Olsker og Østermariæ S. samt Nord for Allinge). Man har ogsaa gjort Forsøg paa at fremstille menneskelige Figurer (Lille Myregaard i Ny-larsker og paa en nu bortsprængt Klippe ved Allinge). De hyppigste Grave fra den ældre Jernalder (c. 100 Aar f. Chr. F. — c. 450 Aar e. Chr. F.) ere Brandpletterne, Rester af brændte Lig og stundom af ødelagt Gravgoods, nedlagte i kjedelformede Fordybninger i Jorden og i Regelen dækkede med en flad Sten. Pladsen angives ikke ved nogen Forhøining, men maa dog oprindeligt have haft sit Kjendemærke, da den ene Brandplet aldrig har forstyrret den anden, skjøndt de ofte ligge tæt sammen. Brandpletterne findes over hele Øen, snart i vidtstrakte Begravelsespladse paa den flade Mark (Kanegaard i Knudsker, Muleby i Nyker, Pilegaard i Olsker og den største ved Kannikegaard i Bodilsker), snart i Overfladen af Høie og Bakker (Bjergegaardsbakkerne i Vestermariæ S., Slamrebjerg i Bodilsker, Mandhøi i Ibsker og Rispebjerg i Poulsker).

Fra Mellem-Jernalderen (c. 450—700 Aar e. Chr. F.), da man endnu som oftest brændte Ligene og nedlagde Resterne, snart i et Lerkar snart lige i Jorden eller under en flad Stendynge, findes en interessant Gravplads ved Bækkegaard i Østerlarsker. Fra denne Periode finder man ogsaa Grave med ubrændte Lig, dækkede af en lav Jordkulle.

I den yngre Jernalder (c. Aar 700—1000) ere Ligene

vistnok altid nedlagte ubrændte, jævnlige i en Ramme af svære Sten. Graven dækkes ofte af en Jordkulle og Sten. Paa flere Steder langs Østkysten (Lillevang ved Gudhjem og Saltuna) er der fundet flade Stenlægninger, lagte i Mønstre over Gravene. Ved Munkegaard i Poulsker er der endelig fundet Skeletgrave, som antages at hidrøre fra den ældste kristne Tid.

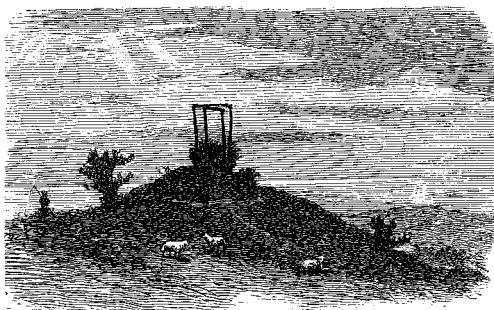
Paa Øen findes 37 Runestene, hvoraf dog en Del kun ere Fragmenter; flere ere anselige og smukke (Brogaardstenen i Clemensker, Stenene ved Nylars- og Vestermarie Kirker samt paa Clemens Kirkegaard). Endvidere kan her nævnes Døbefonten med Runeindskrift i Aa Kirke. De i de senere Aar foretagne Nedbrydninger af Øens gamle Kirker have bragt flere Runestene, tildels Fragmenter, frem for Dagens Lys. (Fortegnelse over Runestene, samlet af Førstelærer L. Petersen i Allinge, findes i Vedels: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager, Pag. 402—410).

De ældste Voldsteder og Borgpladse, af hvis Jordværker der paa adskillige Steder findes Spor, ligge overalt paa Steder, hvor Naturen har ydet sin væsentlige Del af Forsvaret, paa isolerede Klippeknolde og Høidepunkter, som paa en eller flere Sider beskyttedes ved en lille Sø eller et Mosedrag. Pladserne vare med Omhu valgte paa afsides liggende Steder, gjerne en halv Mils Vei eller mere fra Kysten (Ringeborg i Pedersker, Gamleborg ved Nexø, Storeborg og Borrehoved i Rø S.). Gamle- og Lilleborg i Almindingen tilhøre en senere Tid.

Endnu for nogle Aar tilbage kunde den Reisende se Bauner, Fortidens Ufredssignaler, kneise trindt om paa Høiderne. Paa nogle ophobede Stene lagdes en Bunke Kvas og Tjørn, rede til at tændes ibrand; fire Pæle, foroven forbundne ved korslagte Tverstykker, holdt sammen paa det

Hele. Baunerne fredes ikke mere og ere nu vistnok alle forsvundne.

Fortidens Indvaanere vare her som andetsteds i Norden henviste til at ernære sig af Fiskeri, Kvægavl og Agerdyrkning. Det lille Folk var bekjendt for at fostre raske Sømænd og dristige Fribyttere, der overfaldt fremmede Kjøbmænds Skibe og gjorde Strandhugst paa Nabolandenes Kyster. Da Øen selv laa stærkt udsat for fjendtlige Anfald, maatte Beboerne stedse være rede til Kamp og Forsvar. Fund af Vaaben, som have været offrede til Guderne ved

En Baun.

Nedlægning i Søer, vidne om fjendtlige Besøg paa Øen (Balsmyr i Clemensker og Knarremosen i Ruthsker).

Paa Grund af Bornholms Beliggenhed midtvejs i Østersøen kom Beboerne tidligt i Forbindelse med Kjøbmænd, fra hvem de erhvervede sig Smykker og Nødvendigheds-gjenstande af fremmed Arbejde. Op langs Mellem- og Nordtysklands store Flodveie førtes Varer sydfra til Østersøen og udskibedes der for at bringes videre til Skandinavien. De forbiseilende Skibe ankrede da om Sommeren ofte op under Øen forat drive Tuskhandel. Allerede

Broncealdernes Fund frembyde Sager af fremmede, nærmest ungarske Former; i Jernalderen spores først Ligheder med Oldsager fra Schweitz og Tyrol, senere mærkes Paa-virkning af romerske Forbilleder, og denne afløses atter af en germansk fra det sydvestlige Tyskland. Endelig i den yngre Jernalder viser der sig Spor af engelsk og irsk Stil. Nye Handelsveie havde imidlertid aabnet sig, idet Sydens Kjøbmænd nu droge op langs Ruslands Floder med Varer fra det østlige Syd-Europa og selv inde fra Asien til Østersølandene, hvor de gjorde Forretninger med nordiske Kjøbmænd; disse borthandlede deres medbragte Varer for fremmede Sager og Penge, som derpaa førtes vesterpaa, til Skandinavien og England. Ogsaa denne Handelsvirksomhed, som senere i Tiden nærmest koncentreredes om Øen Gulland med den mægtigt oplomstrende Handelsstad Visby og om Staden Novgorod i Rusland, har haft en stor Betydning for Bornholms Vedkommende. Adam af Bremen beretter i sin Krønike, omtrent Aar 1076, at paa hans Tid var »Bornholm Danmarks mest bekjendte Havn og en sikker Ankerplads for de Hedninger, som seilede paa Grækenland«, ved hvilken Betegnelse man dengang forstod de russiske Østersølande, hvor talrige græske Kjøbmænd havde deres Ophold. De ældste Mynter, som ere fundne paa Øen, ere romerske Sølvmynter fra det 1ste til 5te Aarhundrede; derefter træffes byzantinske Guldmynter. Fra det 8de til 10de Aarhundrede er her fundet mange arabiske Mynter sammen med tyske, nederlandske og engelske fra det 10de og 11te Aarhundrede; først i denne Periodes yngre Fund forekomme danske og svenske Mynter.

Omtrent Aar 890 gjorde Englænderne Othar og Wulfstan en Reise i de nordiske Farvande, og Beretningen herom kjendes endnu. De nævne Bornholm som et selv-

stændigt Rige, der styres af sin egen Konge. Ved det danske Riges Samling maatte Øen underkaste sig den danske Konge, uidentvivel efter lang Modstand, og styredes derpaa ved en af ham indsat Høvedsmand, som tillige havde Opsigt med Kongsgaardene paa Øen. Paa Svend Tveskjægs Tid, c. Aar 1000 var Veset Øens Høvedsmand: han var Fader til Bue hin Digre og Sigurd Kappe, hvem Sagaen nævner blandt de tappreste af Jomsborgs Krigere. En senere kongelig Høvedsmand, Egil, med Tilnavnet Blod-Egil, er bekjendt ved sit tragiske Endeligt: Kong Knud den Hellige lod ham nemlig henrette, fordi han overmodig trodsede Kongens udtrykkelige Forbud og vedblev at drive det gamle, vilde Sørøveri i de danske Farvande.

Efter Christendommens Indførelse til Øen ved Lunds Biskop Eginø, † 1072, blev det snart de skaanske Prælaters ivrige Ønske at erhverve dette Land som kirkelig Eiendom, hvilket ogsaa lykkedes i Aaret 1149, da de tre af Øens fire Herreder underlagdes Lunds Ærkebispestol; kun Rønne Herred forbeholdtes Kronen. Som tydelige Minder om Geistlighedens Indflydelse og dens Bestræbelser efter at bringe mere Orden og Ro i Beboernes usikkre Livsforhold staa de gamle Kirker i Landsognene. Disse mærkelige Bygninger, fra det 12te—13de Aarhundrede, fremvise klart nok et dobbelt Formaal. I Sammenhæng med Kirkens Langhus er i Vest opført et stærkt Taarn, tre til fire Stokværk høit, forsynet med Skydehuller og Lysaabninger og med en smal, indvendig i Taarnmuren opløbende Trappe. Fra Taarnets andet, stundom tredie Stokværk fører en Indgang ind til Loftet over Langhuset. Taarnenes hele Indretning viser tydeligt deres Bestemmelse til Forsvarsbrug. Klokkerne vare ophængte i særskilte Klokketaarne ved Siden af Kirken, af hvilke dog flere i

ældre Tid ere nedbrudte. Ved enkelte Kirker har det vist sig, at Klokketaarnet er senere tilbygget; ved Pouls Kirke mangler det. En særegen Form frembyde de fire Rundkirker, Nylars Kirke, Ny Kirke, Ols Kirke og Østerlars Kirke (se Afbildningen Pag. 54), der uden nogen tilsyneladende Forskjel i Alder fra de andre dog endnu mere iøjnefaldende vise deres Bestemmelse som Forsvarsværker og kunde synes opførte mere til Krig end til Gudstjeneste. Samtlige de ældste Kirker ere opførte $\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$ Mil oppe i Landet, de fleste af dem af utilhugne, store Sten, hvilket raa Bygningsværk i Tidens Løb paa flere Steder har vist sig meget skrøbeligt. At de kun have været beregnede paa et foreløbigt Forsvar og ikke kunne betragtes som egentlige Fæstningsværker, viser deres Beliggenhed, der ikke er valgt med andet Hensyn til Terrainet end en vid Udsigt. Fra ældgammel Tid har Øen været delt i Sogne, hvilket ikke blot var en kirkelig Inddeling, men ogsaa en Ordning med Hensyn til Øens Forsvar. Kirken var hvert Sogns lille Arsenal; i Taarnet og muligvis over Langhuset opbevaredes Sogneboernes Vaaben, og naar Baunerne blussede i Ufredstid, samledes man til Rustning ved Kirken. Ligeledes holdtes Vaabenøvelser ved Kirkerne; i flere Sogne fandt dette endnu Sted for c. 60 Aar siden.

I de senere Aar er der foretaget store Ombygninger af og Forandringer ved flere af Kirkerne; Clemens- og Vestermariæ Kirke ere nedbrudte og erstattede af nye Bygninger. Aa Kirke, Ruths- og Knuds Kirke ere undergaaede betydelige Forandringer, medens Rø- og Østermariæ Kirke ligge under Ombygning. Rundkirkerne, Ibs- og Bodils Kirke staa endnu uforandrede. Ved de foretagne Ombygninger ere de ældre Kirkers Eiendommeligheder ikke bevarede, og navnlig have Kirketaarnene mistet deres oprindelige Karakter af Forsvarsbygninger; Klokketaarnene ere nedbrudte,

Klokkerne ophængte i de restaurerede eller nye Kirketaarne, og Indgangen til Kirken som oftest henlagt til Taarnets vestlige Side. Med Bornholms gamle Kirker forsvinde vore eneste, endnu bevarede Forsvarsbygninger fra Middelalderen. (De findes beskrevne i: Hans J. Holm, Bornholms ældgamle Kirker 1878.)

Under de heftige Stridigheder mellem Kronen og Kirken i Midten af det 13de Aarhundrede blev Bornholm et Tvistens Æble, og Hammershuus Slot, som nu havde reist sig, var i den følgende urolige Periode snart i den ene, snart i den anden af de stridende Parters Besiddelse. Efter det Nederlag, Erkebiskop Jacob Erlandsens Hær, under Broderen Andreas og Fyrst Jaromar af Rygen, tilføjede Kong Christopher den Førstes Tropper paa Bornholm Aar 1259, gjorde de følgende Konger Erik Glipping og Erik Menved gjentagne Forsøg paa at bemægtige sig Øen; men det endelige Resultat blev kun, at Erik Menved maatte give Afkald paa Kronens sidste Part, Rønne Herred. Ved Rigets Gjensamling bemægtigede Valdemar Atterdag sig uden videre Øen Aar 1360 og tilbagegav kun Kirken den imod den fremtidige Forpligtelse, at den skulde overlades Kronen igjen, naar det forlangtes. Denne Bestemmelse benyttede senere Kong Christian den Anden, og trods Geistlighedens Protest inddrog han i Aaret 1522 for bestandig Bornholm, hvor Bispevælden nu gennem 373 Aar havde hersket med næsten fuld Landshøjhed, havde udstedt Love og givet Privilegier, indsat Embedsmænd og skjænket Adelsbreve.

Det mægtige tyske Handelsforbund, Hansestæderne, stod nu i sit fuldeste Flor, og navnlig spillede Staden Lybek en meget betydelig Rolle, ikke blot som Handelsstad, men ogsaa som politisk Magt. Under Forviklingerne i Danmark mellem den fordrevne Kong Christian den

Anden og Frederik den Første tog Staden Parti for den sidste. Til Vederlag for denne Hjælp modtog Lybek af Kong Frederik Aar 1525 Bornholm i Forlehning paa 50 Aar. Lybekkerne vare ikke velkomne paa Øen; i Aarene 1509 og 1510 havde deres Tropper gjort Plyndringstog hertil, hvilket havde gjentaget sig for tredie Gang Aar 1522. Der oprandt nu en sørgelig Tid for Bornholmerne, som udpintes af de lybske Fogeder; Navnene Bernt Knop og Schweder Ketting staa med mørke Farver i Øens Saga. Et Forsøg i Aaret 1536 paa at reise sig mod de forhadte Undertrykkere mislykkedes ganske, og Bondeskaren led et blodigt Nederlag paa Egla Enge sydfor Aakirkeby, da den var ganske ukjendt med Ildvaaben og forfærdedes over den ødelæggende Virkning af disse. Omsider var Forlehningstiden udløbet Aar 1575, og tiltrods for Lybekkernes ivrige Forsøg hos Frederik den Anden paa at faa den forlænget, fik nu Kræmmerregimentet en Ende. De bornholmske Farvande havde i denne Periode flere Gange været Skuepladsen for Søtræfninger; Aar 1535 slog Peder Skram Lybekkerne, og i Aarene 1563 og 1565 kjæmpede de Danske og Svenske under Bornholm.

I den ulykkelige Krig med Naboriget imod Slutningen af Christian den Fjerdes Regjering gik den svenske Admiral Wrangel Aar 1645 iland ved Nexø, som han udplyndrede efter en Fægtning, i hvilken den unge Svanekebo Albert Wulfsen faldt. Forfærdelse greb Landets Indbyggere, og Landmilitisens Officerer, som aldeles manglede Evne og Bestemthed til at tage Kampen op, sluttede Akkord med Fjenden. Wrangel beleirede derpaa Hammershuus, hvor Lehnsmanden, Holger Rosenkrantz til Glimminge, maatte overgive sig, da han ingen Undsætning fik. En stræng Dom overgik Officererne, da Øen atter var givet tilbage til Danmark.

Flere Gange har Pesten raset paa Bornholm og krævet mange Offre. Aarene 1602 og 1618, i hvilket sidste 5200 Mennesker bortreves, og 1653—54 med over 4500 Dødsfald bragte Sorg og Fortvivelse i næsten hver Familie paa Øen.

Ved den sørgelige Fredslutning i Roskilde 1658 afstod Kong Frederik den Tredie Bornholm til den svenske Krone. Kong Carl den Tiende indsatte derpaa til Befalingsmand paa Øen Johan Printzenskjold, en dygtig og bestemt Mand, der havde udmærket sig i Krigen i Tydskland og svunget sig op til Oberst. Haarde Skatter paalagdes nu Bornholmerne og udskreves rask med korte Mellemrum; det unge Mandskab paa Øen udtoges for dermed at rekrutere den svenske Hærs Geledder i Tydskland. Folket var i stor Nød, selv Printzenskjold gik i Forbøn for det, men forgjæves; de tunge Paalæg vedbleve og bleve ubarmhertigt inddrevne. Da reiste den fortvivlede Befolkning sig omsider, yderligere ansporet ved Løfter fra Kong Frederik om Hjælp. En ved et sjællandsk Rytterkompagni tjenende Soldat, Jens Kofoed, som efter et Besøg i Hjemmet i Vinteren 1657—58 ved Øens Afstaaelse til Sverige var tvunget til at forblive der, stillede sig tilligemed nogle Flere i Spidsen for Bevægelsen. Den 8de December 1658 blev Printzenskjold taget tilfange i Rønne og nedskudt paa Storegade under et Forsøg paa Flugt. Hammershuus overgav sig faa Dage efter frivilligt, og den forholdsvis svage svenske Troppestykke bragtes i Forvaring og oversendtes senere til Kjøbenhavn. Nogle enkelte svenske Soldater bleve dræbte under den almindelige Ophidselse; men Beretningen om et Massebord er fuldstændig opdigtet. Indvaanerne overdroge derpaa ved en Deputation Øen til Kong Frederik, som skjænkede Bornholmerne forskjellige Frihedsprivilegier og belønnede Hovedlederne af Opstanden.

Denne Opstand er den sidste historiske Begivenhed, som er foregaaet paa Bornholm, og Stridens Tummel foretog nu den lille Klippeø, som senere har gaaet en rolig og fredelig Udvikling imøde. Fra Krigen 1864 vil Danmark altid mindes Bornholmeren Johan Peter Ancher, hvis Navn med Hæder er knyttet til Forsvaret af Dybbøl.

Kongerne Chr. d. 4de, Chr. d. 5te, Chr. d. 8de som Prinds og Fred. d. 7de have besøgt Bornholm. Paa Hjemreisen fra Rusland opholdt D. Majest. Kong Christian d. 9de og Dronning Louise samt D. kgl. H. Prindsesse

Hat og Hue.

Korsklæde.

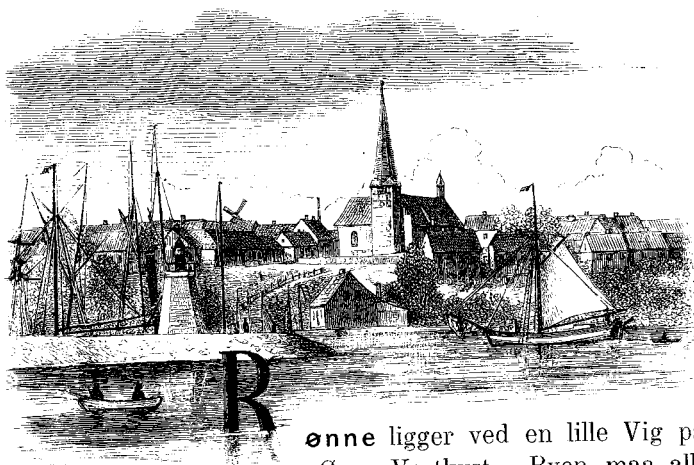
Nølle.

Thyra og Prinds Valdemar sig i Dagene 23—25. Aug. 1876 paa Bornholm og besaa de vigtigste Hovedpunkter.

Paa Grund af Øens isolerede Beliggenhed have Bornholmerne længe bevaret et vist gammeldags Præg, som dog mere og mere forsvinder under Nutidens raske Fremskridt og paa Grund af den livlige Forbindelse med Omverdenen. Blandt de bevarede Eiendommeligheder maa særlig mærkes Sproget, som uden synderligt at afvige fra det øvrige danske har bibeholdt flere gammelnordiske Ord og Former; Udtalen har endel Lighed med den skaa-ske. Ogsaa i Klædedragten findes endnu noget Gammeldags, saaledes i Kvindernes Hovedpynt. Navnlig paa

Helligdagene kan man stundom se gamle Koner med den eiendommelige Stads, som tidligere ogsaa blev baaret af de Yngre, og hvoraf vi her meddele de vigtigste Former. Korsklædet af hvidt Tøi er tæt sluttende omkring Hovedet over en lille, fint tilvirket og i Nakken opstaaende Hue; en Knipling ligger fladt over Forkanten omkring Panden og Kinderne. Hat og Hue er ligeledes tæt sluttende til Hovedet; den fintvirkede Hue gaar ned i to Rundinger over Ørene, medens det med Randkniplinger besatte hvide Tøi, Hatten, løber ned i en Spids i Panden. Nøllen bestaar af en hvid Hue, rundt besat med en 2—5 Tommer bred, stivet Knipling, der danner en bred Pibekrands omkring Ansigtet. Saavel foran denne som bagtil paa Huen anbringes farvede Tøibloomster; i Sorg bruges sorte Baand og Blomster. Nøllen ses navnlig i Nexø.

Nutidens lettere Samfærdselsmidler have selvfølgelig havt en stor Indflydelse paa Øens Forhold, og paa mange Omraader spores en livlig Opkomst. Sex Dampskibe forbinde nu Bornholm og Kjøbenhavn, industrielle Foretagender og Fabrikker af forskjellig Art ere igang, og Havnene, af hvilke flere ødelagdes ved Stormfloden d. 13. November 1872, ere i de senere Aar istandsatte, og de vigtigere betydeligt udvidede. Saavel paa Øens Nordpynt Hammeren, som paa Sydpynten Due Odde findes fortrinlige Fyr. Telegrafkablet, der gennem Østersøen og Rusland forbinder Vesteuropa med Østasiens Lande, er lagt over Bornholm, som derved er rykket Omverdenen et betydeligt Skridt nærmere.

Rønne ligger ved en lille Vig paa Øens Vestkyst. Byen maa allerede tidligt have haft Betydning som Handelsplads, da det vestre Herred fra gammel Tid benævnes Rønne Herred. Den talte i Aaret 1880 c. 6,500 Indvaanere og har en forholdsvis betydelig Udstrækning; Husene ere paa enkelte Undtagelser nær kun et Stokværk høie og ofte med tilliggende Haver. De to Torve Storetorv, med Raad- og Thinghus for Byen og vestre Herred, og Lilletorv ligesom de vigtigste Gader ere velbrolagte. Øens Amtmand og Kommandant have Bolig her. Byen har Telegrafstation og Postkontor, hvorfra Posten udgaar til de andre Byer, Theater og flere Hoteller (Dams Hotel, Hotel Rønne og Hotel Bornholm). Ved Havnen fandtes tidligere kun en Havnebro, beskyttet mod Søen ved et udenfor liggende, lavt Rev. Dette benyttedes siden til Grundlag for en Havnemole, hvorved et betydeligt Havnebassin fremkom. Aar 1876 tilendebragtes den sidste betydelige Udvidelse, og Byen har nu en fortrinlig Havn med indtil 18 Fods Vandstand; selv

i strenge Vintre holder den sig aaben for Is. Tillige findes her to Baadehavne for Fiskerne: Nørrekaas og Søndre Baadehavn. Skibsbyggeriet har tidligere været ret betydeligt. Kirken, som er beliggende paa Bakken over Havnen, er opført i Slutningen af det 15de Aarhundrede af Kampesten og bærer et sort Træspir; den er ret rummelig, men frembyder ingen særlig Interesse. Byen har en Latin- og Realskole; udfør dennes Port paa Storegade betegner en firkantet Sten med Aarstallet 1658 Stedet, hvor Printzenskjold blev skudt. Oprindeligt var her nedlagt to lange Stene, — den ene efter Sagnet for hans trofaste Hund — men disse Byens eneste historiske Minder ere nu henflyttede til et nærliggende Havegjærde. Hovedvagtbygningen opførtes i Aaret 1743 af Sten fra Hammershuus. Udenom Byen ses endnu Spor af Volde og Grave fra dens i Aarene 1688—89 paabegyndte, men aldrig fuldendte Befæstning. Lidt Syd for Rønne ligger Arsenalet med en smukt ordnet Vaabensamling, samt det 1689 opførte runde Kastel, indenfor hvis 11' tykke Mure Øens Hovedforraad af Ammunition og Krudt opbevares. Her ligger ogsaa den smukt vedligeholdte Kirkegaard; en ældre Kirkegaard er beliggende Øst for Byen. Tidligere var Fabrikationen af de saakaldte »bornholmske Uhre« (paabegyndt c. Aar 1750 af Brødrene Otto og Peter Arboe) af ikke ringe Betydning, men har tildels tabt sig i Tidens Løb. I Udsalgene af Terracotta- og Fajancesager (Hjort, Sommer, Sonne og Stibolt) findes mange smukke og billige Gjenstande, som kunne anbefales til Reiseerindringer. Af større industrielle Anlæg findes to Maskinfabrikker, ret betydelige Stenhuggerier, et Teglværk og to Bryggerier. Byen har to Badeanstalter, en sydlig nedenfor Kastellet og en ny anlagt ved Nørrekaas. I Rønne udgives to Aviser. Har man Tid tilovers, kan man besøge enten Sandflugts-Skoven Nord

for Byen med Trakteurstedet Villa nova eller det $\frac{1}{4}$ Mil Øst for Byen beliggende Lystanlæg Sommerlyst; man kan ogsaa gjøre en Tour sydpaa til Stampen.

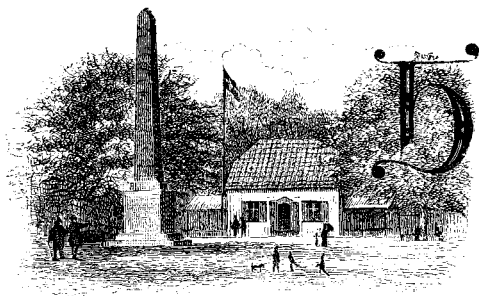
Fra Rønne udgaa 4 Landeveie, en mod Nord over Hasle til Allinge, en mod Øst til Svaneke, en noget sydligere over Aakirkeby til Nexø og endelig en langs Sydkysten til Snogebæk. Følger man Svanekeveien, ser man snart de tilhøre liggende Fabriksbygninger og Skorstene fra Kaolinværkerne ved Rahbekkegaard og Buskegaard. I en knap halv Mils Afstand fra Byen staar man ved Granitens vestlige Grændse; tæt Nord for Veien ligger et Stenbrud, hvor den smukke Syenit-Granit brydes; en ret betydelig Virksomhed er her i Gang. Fra Snurrebakkerne haves der en vid Udsigt ud imod Havet over Rønne Vangs frugtbare Jorder. Tæt Syd for Veien ligger Knuds Kirke, som bestaar af et Taarn med 4 Stokværk, Langhus, Kor og Korrunding. Paa Langhusets nordre Side findes den gamle afspærrede Trædør endnu bevaret. Paa Siderne af Korbuen ses Nicher, i en af dem er gennembrudt Opgang til Prædikestolen. Loftet har en nyere Træhvælving. Taarnet er for nogle Aar tilbage tildels nyopbygget. Ved Ombygningen fjernedes den gamle, høist interessante Vindeltrappe i Taarnets sydlige Murside; Opgangen er nu lagt lige op i den vestlige Mur. De to nederste Stokværk ere hvælvede. I fjerde Stokværk hænge Klokkerne. Knuds Kirkes gamle, hvide Taarn var tidligere meget iøinefaldende ude fra Søn og tjente som Sømærke; det nye, graa Taarn kan derimod ikke benyttes som saadant.

Ved Ringeby Bro deler Svanekeveien sig; en Vei løber i en Bue Nord om Almindingen, forbi Aarsballegaard og Nybro og en anden gennem Almindingen tvers ind over Øen. Ved at følge denne sidste Vei passerer man i nogen Afstand Vestermariæ Kirke, hvis spidse Taarntag rager op over de mellemliggende Smaaskove. Kirken blev i Aarene 1883—85 opført helt fra nyt og staar nu som en smuktbygget Granitkirke, der afgiver Plads til 1000 Tilhørere. Kirken har paa Frastand nogen Lighed med den ældre, navnlig paa Grund af det pyramideformede Spir. Hovedindgangen er nu gennem Taarnets vestlige Side. I Kirkens Taarn ere de gamle Klokker ophængte, af hvilke den ældste og største er støbt i Aaret 1550. Kirken har et fladt Træloft og en af Dorph malet Altertavle, Christus i Gethzemane Have. Ved Nedbrydningen af den ældre Kirke fandtes den smukke, 4 Al. 10 T. høie Runesten, hvis Indhold læses som: »Asvalde reiste Sten denne efter Alfar, Broder sin, en god Dreng (o: en dygtig Mand) Træbens-Sønnerne og Skægge svege den Sagesløse«. Paa en anden, 4 Alen høi Runesten læses: »Thorsten og Svend reiste (Stenen) efter Alfvín, Fader sin, og efter Thorlak, Broder sin. Gud hjælpe Aand deres og Guds Moder«. Desuden findes endnu nogle Fragmenter af Runestene. Den ældre nedbrudte Kirke bestod af et tre Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og et nyere Vaabenhus. Den tidligere Korrunding var afløst af en Forlængelse af Koret. Opgangen til Taarnet var oprindelig indefra, men var senere brudt igjennem den vestlige Mur. 2det Stokværk dannede et firkantet Rum med Tøndehvælvning, men havde mistet sit oprindelige Udseende ved en svær Støttemur i Ø. og V. I 3die Stokværk vare Klokkerne ophængte. Taarnet har et sort, spidst Pyramidetag, det eneste af den Slags paa Bornholm.

Veien fører forbi forskjellige Oldtidsminder. Ved Stensgaard ligger en stor Marksten med skaalformede Fordybninger og den fordum meget betydelige Stenhøi, som destoværre nu næsten er jævnet. Her fandtes en Mængde Brandpletter, og talrige Bautastene kneisede paa Høien; men de ere nu fjernede alle. Derimod vil man se lige ved Veien, efterat være kommet op over Bakkerne ved Store Bjerregaard, en Mængde smukke Bautastene paa en Fortids Gravplads med mange Stenrøser og talrige Brandpletter, og nærmere Almindingen paa Enesbjerg og tæt Vest for dette findes Stenrøser og en smuk Samling af Skibssætninger, hvis Længde varierer fra 24—92 Fod. En enkelt Gruppe indeholder fem, der alle ligge i Retning Vest-Nordvest, ligesom en Flaade. Veien har næsten uafbrudt ført opefter; men da den i Modsætning til Veien i gamle Dage er i en fortrinlig Stand, mærker man det kun paa enkelte Steder, hvor Bakkerne ere større. Udsigten er ofte vidtstrakt saavel ned over Vestlandet med Havet i det Fjerne som nordpaa til Bakken med Ruths Kirke langt borte. Man er nu naaet ind paa Høilyngen; Husene ere kun faa i Antal, og de opdyrkede Jorder ligge som spredte Pletter paa de stenfyldte Lyngmarker. Man passerer den klippefulde, lange Dal, Brudesengen, gjennem hvilken man har et smukt, perspektivisk Udkig til Havet, og naaer nu til den unge Træplantning tæt udenfor den gamle Skov.

Postvognen mellem Rønne og Svaneke gaar ikke som tidligere gjennem Almindingen, men Nord om Skoven over Aarsballe. Paa Aarsballegaard kunne de Reisende faa Vogn til Christianshøi i Almindingen og saaledes undgaa den over en halv Mil lange Spadseretour. Se Pag. 86.

Almindingen.

vor Almindingen hæver sit friske, lette Løvtag, fandtes ved Aarhundredets Begyndelse kun større og mindre

Grupper af forkrøblet Skov og Krat med enkelte store, gamle Ege spredte omkring paa Lyngbakkerne og de klippefulde Høider. Det var Rester af den forud frodige Skov »Kongens Alminding«, som trods strenge Forbud i Tidens Løb var blevet saa ødelagt ved Skovtyverier og Mangel paa Pasning, at Regjeringen i Aaret 1774 søgte at sælge den ved Auktion, men uden at opnaa tilstrækkeligt Bud. Da blev Lieutenant Hans Rømer Aar 1801 ansat her som Holtzførster, og han tog kraftigt fat paa at ophjælpe den. Stengjærder opsattes, nye Veie anlagdes, store Beplantninger foretoges, og efterhaanden rejste atter den gamle Skov sig. Ved den vestlige Indkjørsel til Skoven, tæt ved Skovløberhuset, staar en tarvelig Mindesten om denne dygtige og ihærdige Mand: den bærer kun Indskriften: Rømer 1809. I Almindingen, der omtrent er beliggende i Øens Centrum, har Befolkningen fra gammel Tid afholdt sine større Møder og Folkefester. Tidligere var Samlingspladsen ved Kolde Kilde i Nærheden af Skovfogdens Bolig, men er nu paa Christianshøi. Midt paa en anselig rund Plaine paa det skovbevoxede Jomfrubjerg kneiser Prindsestøtten, reist i Aaret 1824 til

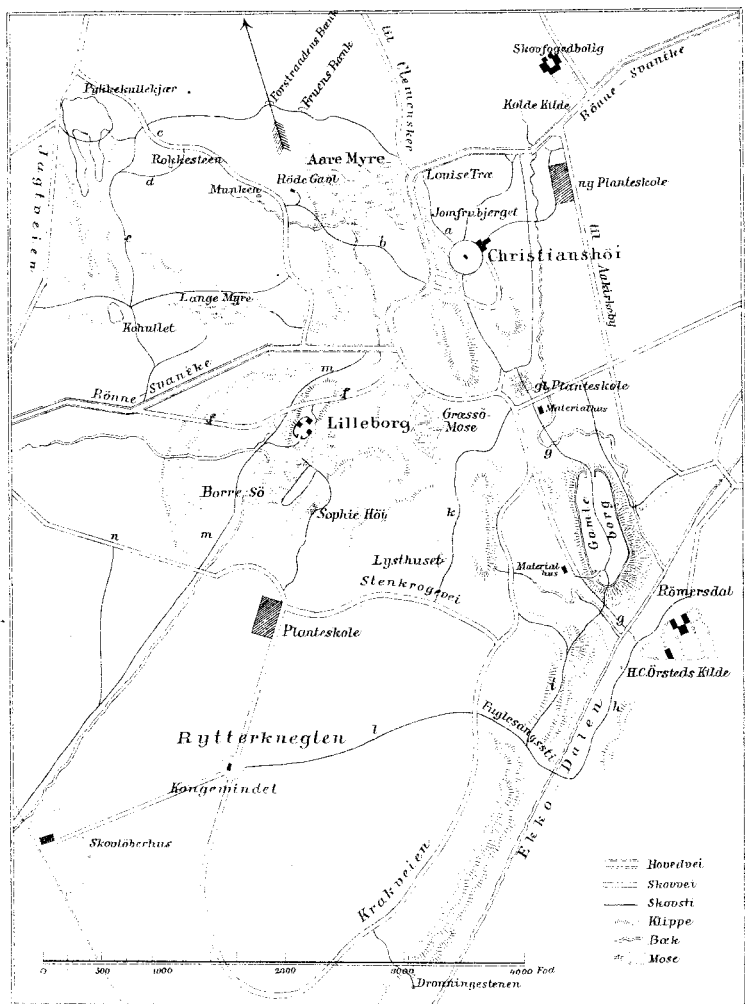
Minde om Prinds Christians Besøg, efter hvem Stedet fik Navn. Senere opførtes Pavillonen ved Bidrag af Øens Indbyggere; efter at være udvidet ved Tilbygninger er her indrettet Gjæstgiveri med Holdeplads for Vogne. Stedet er heldigt beliggende, i passende Afstand fra de smukke Punkter; tæt ved mødes Landeveiene fra Øens fire Herreder. — Foranstaaende Vignet fremstiller Støtten og Pavillonen.

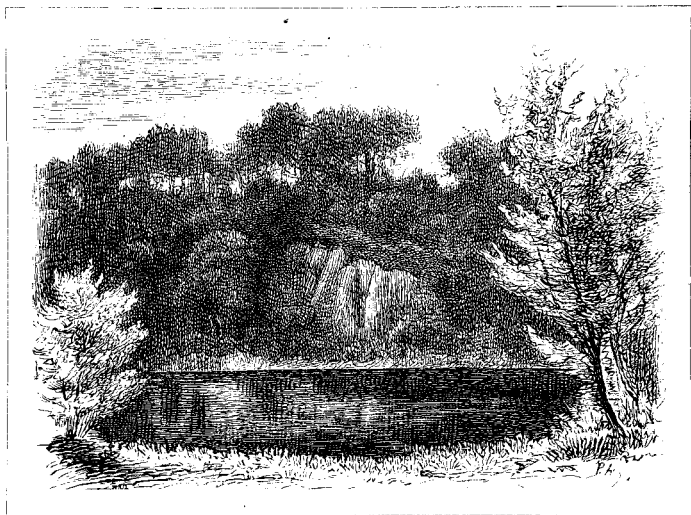
Den tidligere Rokkesten.

Paa Jomfrubjerget findes et i Aaret 1882 opreist Monument til Minde om den for sin store Velgjørenhed bekendte Etatsraadinde Marie Kofoed, hvis Portrait-medailon er anbragt paa en $9\frac{1}{2}$ Fod høi Sten. Fra Stedet aabner sig en, navnlig ved Solens Nedgang, smuk Udsigt over til de skovbevoxede Klipper, som hæve sig hinsides den store Mosegrund Aare Myre. Stien (Kort. a.) fører ned ad Jomfrubjerget til Louisetræet, hvori Frederik den 7de og Grevinde Danner have indskaaret deres Navnebogstaver. Omkring Aare Myre snoer Stien (K. b.)

KORT
 over Veie og Stier i den sydvestlige Deel af
 ALMINDINGEN.

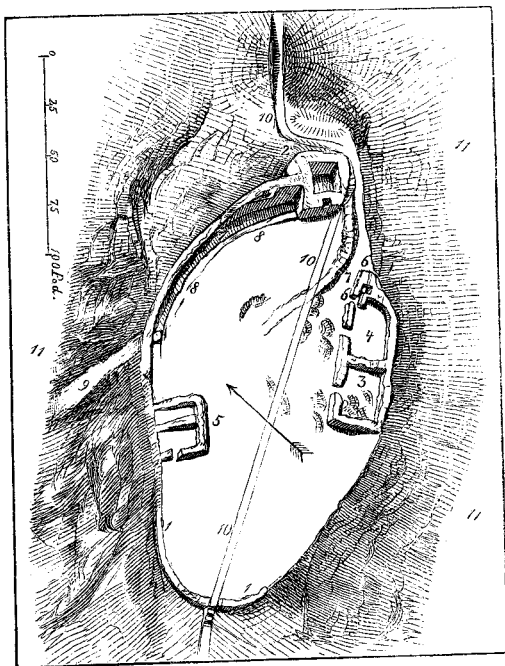
sig op over Klippeskraaningen med Udsigtspunkter over Mosen til Jomfrubjergets tætte Skovdrag og Skovfogedhusets Røde Gavl. Ind gennem Skoven fører Veien (K. c.) forbi en mægtig Klippeblok, Munken, til den ved en lille Sidesti (K. d.) liggende, tidligere Rokkesten. Begge disse Stene kunde forhen sættes i en rokkende Bevægelse; men alle-

Kohullet.

rede for adskillige Aar tilbage er den første blevet bragt ud af sin Stilling, og i de sidste Par Aar har den anden heller ikke kunnet gjøre Tjeneste. Fordum antog man, at disse Stene vare lagte her af Urtidens Indvaanere; man kunde ikke tro, at den bestemte Stilling, disse svære Stenmasser maatte indtage for at lade sig sætte saa let i Bevægelse, kunde bero paa en Naturtilfældighed. Nogle

smukke Skovsøer ligge her i Skoven: Pykkekullekjær, et siggroet Kjær, som er stærkt søgt af Vildænder, og tæt ved Veien (K. e.) Kohullet, en yndig lille Skovsø, i hvis dybe, stille Vand Trægrupperne og den steile Klippe-skrænt speile sig.

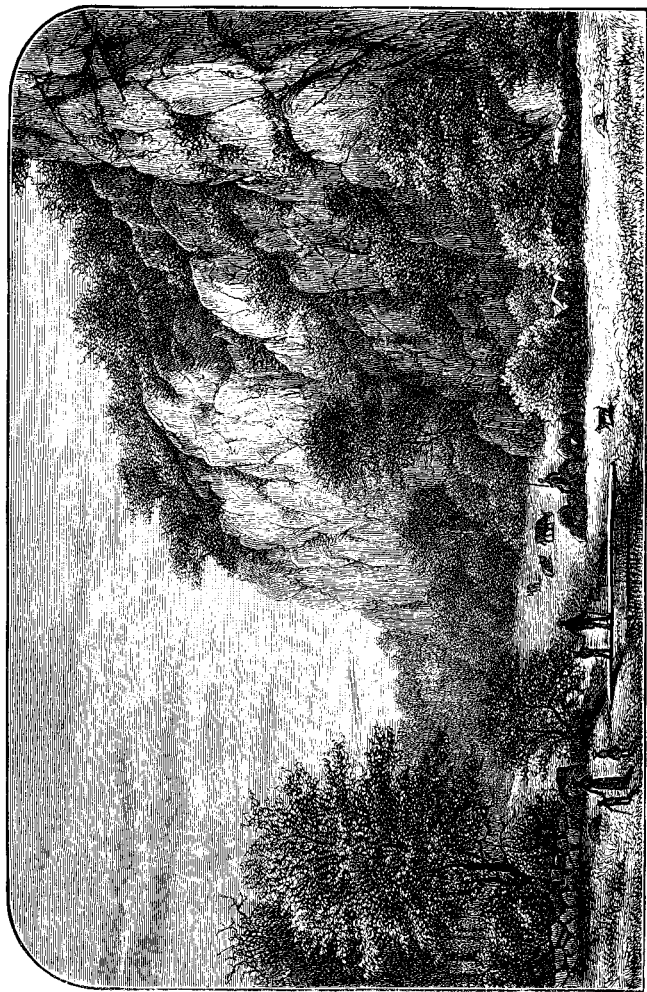

Lilleborg.

Fra Hovedveien fører den gamle, af Holtzførster Rømer anlagte Kjørevei (K. f.), nedefter til en af tæt bevoxede Klippehøider omgivet Dalsænkning, midt i hvilken hæver sig en langstrakt 50 Fod høi Klippeknude med Murlevninger af Lilleborg. Tidligere omgav Borre Sø paa alle

Sider Borgen; men Rømer lod omtrent Aar 1820 Vandet fra den stærkt tilgroede Sø bortlede til den nærliggende Græssø mose og Veien anlægge tvers over Borgen. Dette interessante gamle Sted, som hidtil havde ligget uændset under mange Aarhundreders Muld, blev nu undersøgt, og man stødte da paa en oval Ydermur (Grundplan, 1) og Grunden af et Taarn (2), 14 Fod indvendig i Firkant og med 7 Fod tykke Mure, hvilket formentlig har tjent til Fængselsrum; ind imod Borggaarden ses Spor af en Dørindgang i Muren over Kjælderrummet. Taarnet synes at danne Hjørnet af en større Bygning. I den sydlige Bygningens ene Afdeling (3) fandtes forkullet Korn, hvilket viser, at Borgen er blevet ødelagt ved Ild. I den anden Afdeling (4) laa mange Vaaben og Jernsager, hvorfor det antages, at her har været Smedie. Gjennem en Vandledning (6—6) havde Vandet fra Borggaarden Udløb til Skrænten. Foruden Indgangen (7) forbi Taarnet og ind ved den sydlige Bygning synes der ogsaa at have været Indgang ved Borgmurens vestlige Runding. Udvendig paa Murens Nordside strækker sig en svær Murpille (9) nedefra og op i Skræntens hele Høide. Ogsaa her har utvivlsomt været en Adgang til Borgen, som har staaet i Forbindelse med den smalle Gang i N. O. mellem Ydermuren og den indre Mur (8). Udenfor Borgen baade i Nord og Syd spores enkelte lave Rester af Murgrunde. En Gangsti (10) fører over Borgen ned gennem den fordums Borresø (11) som nu er forvandlet til en frodig Eng og op over Klipperne Syd for Borgen til et smukt Udsigtspunkt Sophiehøi. Fra Veien (K. f.) over Borgen dreier man mod Syd ad den forbi Græssømosen gaaende Vei og slaar ind paa Stien (K. g.) som fra Christianshøi fører gennem Planteskolen og forbi Materialhuset. Efter en halv Snes Minutters Gang fra Lilleborg naaer man til Gamleborg, hvis gamle Volde og Mur-

værker hæve sig paa Rygningen af en c. 70 Fod høi, klippefuld Bakke med steile Skrænter mod Syd og Øst. En nordlig og en sydlig Portaabning fører ind til den langstrakte Borgplads (850 Fod lang og indtil 350 Fod bred), hvor det klippefulde Terrain er beplantet med Træer. Borgpladsen er aldrig nærmere undersøgt; men tilsyneladende findes her intet Spor af Bygninger. Grundmuren af den sydlige Portaabning, hvor den blaa Cementsten findes anvendt, er endnu ret vel bevaret, ligesom paa flere Steder den lange, vestlige Ydermur endnu staar i sin oprindelige Høide af omtrent 20 Fod. Borgen var mest udsat for Angreb fra denne og den nordlige Side, og særlige Anstrengelser vare derfor her gjorte til dens Forsvar; Ydervolde og Grave ses endnu. I Øst strækker en dyb Fjeldkløft sig under Borgen og udmunder mod Syd i Ekko-dalen. De steile, ubestigelige Fjeldsider have her afgivet et kraftigt Værn, hvorfor kun et lavt Brystværn af Jord og Sten er opført oppe langs Skrænten. Historien nævner ikke bestemt disse to fordum dog betydelige Borge; men det maa antages, at de have været i Kronens Besiddelse og enten spillet deres Rolle til forskjellige Tider eller ogsaa været indbyrdes til Støtte for hinanden. Det østlige lave Jordværn paa Gamleborg tyder paa en høi Ælde, nærmest svarende til Gamleborgs i Ibsker, hvorimod Murværket paa begge Borgene i Almindingen er langt yngre, fra det 12te—13de Aarhundrede. Ved Udgravningen af Lilleborg fandtes flere gamle Mynter, især fra Christopher den 1ste († 1259). Mynternes Alder i Forbindelse med den Omstændighed, at Lilleborg er ødelagt ved Ild, og at Borgene ere beliggende i Rønne Herred, som siden Aar 1149 var Kongens eneste Besiddelse paa Øen, leder til den Slutning, at man her træffer den kongelige Fæstning, som i Aaret 1259 blev indtaget og ødelagt af Andreas Erlandsen og Fyrst Jaromar af

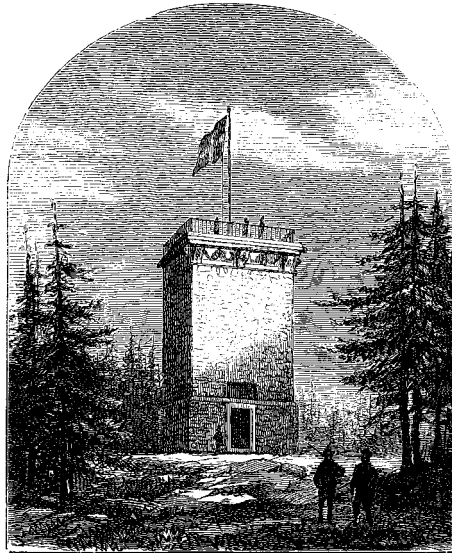

Ekkodalen.

Rygen, en Begivenhed, som ellers i Almindelighed er blevet henført til Hammershuus.

Fra Gamleborg fører Stien ned i Ekkodalen, oprindelig Kodalen. Det høie, klippefulde Terrain, som optager Almindingens sydvestlige Del, danner her et langstrakt, brat Affald, bevoxet med Træer lige til Skrænten. De lodrette Klippevægge hæve sig indtil 70 Fod op over den lave Engbund, som hist og her er smykket med Trægrupper. Kodalen har tidligere ligget under Vand og omsluttet en lille Sø, hvori et Par Smaabække havde deres Udløb; en lang bred Grøft strækker sig nu gennem Dalen og optager Vandet fra den side Engbund. Den skyggefulde Spadsere sti (K. h.) fra Skovridergaarden Rømersdal fører forbi en Kilde med det minderige Navn »H. C. Ørsted's Kilde«, hvor en Bænk indbyder til nærmere at tage de skovklædte Klippevægge i Øiesyn. Længere borte svinger Fuglesangstien opad gennem en smal Kløft, over hvilken Træernes Kroner hvælve sig, og hvor de af Stenbrokker dannede Trappetrin lette Opstigningen. Opper Ekkodals-Klipperne løber Stien (K. i.) langs med den steile Brink og ud til forskellige Fremspring, hvorfra man har en vidtstrakt Udsigt over den underliggende Skovdal og Skovridergaarden til Øens største Landeiendom Vallensgaard og til Aakirkeby. En anden Sti (K. k.) fører forbi Lysthuset, en lille Klippegrotte, som dog ikke lønner formegen Søgen. Følger man Krakveien langs med Ekkodalens Høiderand, har man af og til smukke Udkig ned over Landet, og navnlig bør man opsøge et for faa Aar tilbage fundet Udsigtspunkt, Dronningestenen, hvortil man føres ad en lille, kort Skovsti fra Kjøreveien, c. 400 Alen Øst for dennes Sving op til Kongemindet. Stien er angivet ved et Navnebrædt. Udsigten fra den mægtige Klippeflade ned over Sydlandet til Havet er

overordentlig skjøn, navnlig om Eftermiddagen, naar Enkelt-
hederne i Landskabet tegne sig klart. Dels ad Kjørevejen,
dels ad en Gjenvei (K. I) gennem Skoven kommer man til
Øens høieste Punkt, Rytterknægten, 496 Fod over Havet.
Paa en lille, aaben Plads i den alvorsfulde Granskov, hvor
den jævnt slidte Granitflade hist og her skinner frem,

Kongemindet.

kneiser Kongemindet, et til Erindring om Frederik den
Syvendes Besøg paa Øen i Aaret 1851 opført, 40 Fod høit
Granittaarn, hvortil Tegningen er gjort af Bindsbøll. Den
smukke Gesims foroven er endnu ikke fuldført. Fra den
aabne Indgang paa Taarnets østlige Side snoer en Vindel-
trappe sig op til en med et Jerngitter omgiven Platform,
hvorfra man paa en klar Sommerdag har en ualminde-

lig vid og afvexlende Udsigt rundt til alle Sider over Øen. Over Skovens bølgende Trætoppe glider Blikket forbi Høilyngens øde Strækning ud til det omliggende Landskab, hvor Marker og Skove vexle med en Utallighed af Bøndergaarde og Huse, mellem hvilke hist og her de hvide Kirker dukke frem. Mod Syd hæver sig Aa Kirke over Byens røde Tage, og længere borte ser man ud over det udstrakte Lavland til de sandede Klitter og det høie Fyrtaarn ved Due Odde. Byerne langs Søen ere ikke synlige; de dækkes af de høie Kyster. Som i en Ramme ligger Øen omgiven af den blaanende Havflade med de mange hvide Seilere. Forbi Ruths Kirkebakke skimter man mod Nord Skaanes Kyster fjernt ude i Horizonen og imod Øst Christiansø's Klipper. — Vil man fra Rytterknægten tilbage til Christianshøi, da følger man Veien forbi Planteskolen og dreier ned ad Stien (K. m), som forbi Lilleborg fører ud til Hovedveien, ikke ret langt fra Holdepladsen. Er man tilvogns, kan man komme ud til Hovedveien ved enten at følge Veien (K. n) eller ogsaa kjøre tilbage langs Ekkodalen og forbi Græssø Mose.

Foruden de omtalte smukkeste Hovedpunkter frembyder Almindingen med sit stærkt couperede Terrain, sine Klippepartier og Smaasøer en Rigdom af vekslede Naturskønhed, og det vil derfor lønne sig at anvende nogle Dage til et nærmere Bekjendtskab med denne smukke Skov. Gjæstgiveriet paa Christianshøi modtager Reisende for kortere og længere Tid.

Den korteste Vei fra Almindingen til Helligdomsklipperne i Rø gaar i nordostlig Retning til Nybro, hvorfra der hver Morgen kjører Postvogn til Gudhjem. Fra Veisvinget ved Lehns Klint har man godt tre Fjerdingsvei til Helligdomsgaarden.

Den sydlige Del af Øen frembyder, som alt omtalt, mindre Naturskønhed end den nordlige, og de Reisende pleie derfor som oftest at forbigaa denne Egn og nøies med det Overblik, som hentes fra Udsigtspunkterne i Almindingen. Og dog indeholder ogsaa denne Del af Øen Adskilligt, som det vel er værd at gjøre sig bekendt med.

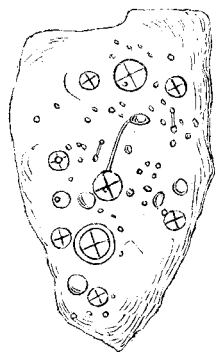
Fra Rønne føre to Veie østerpaa gjennem Sydlandet, en langs med Kysten og en over Aakirkeby til Nexø. Sydost for Rønne kommer man forbi de paa Stenrøser rige Sandbakker ved Robbedale ud til et øde, sandet og bakkefuldt Strøg, Blemmelyng, hvoraf den sydlige Del, Byens Frihed, er bevoxet med Skov. Skjelsmyre, som denne sædvanlig kaldes efter en lille Skovsø, og den i Nærheden tæt ved Kysten beliggende Eiendom Stampen ere søgte Udflugtssteder for Rønneboerne. En lille halv Mil længere i Sydost ligger paa en fremskudt Odde Fiskerleiet Arnager med en i Aarene 1883—84 bygget Baadehavn, der er forbunden med Land ved en 600 Alen lang Bro. Her skal være meget gode Betingelser tilstede for et større Havneanlæg.

I Omegnen findes flere mærkelige Oldtidsminder. Nordost for Arnager ligger der saaledes en smuk Runddysse og Syd for Tornegaard et mægtigt Gravkammer, 18 Fod langt, indvendigt 5 Fod bredt og $4\frac{1}{2}$ Fod høit. Fundne Sager have vist, at Kamret er fra Stenalderen. Paa Marken ved lille Strandbygaard findes en flad Klippe, hvorpaa er indhugget 40—50 Hjulfigurer og skaalformede Fordybninger af forskjellig Størrelse og Form, som efterfølgende Afbildning viser; det er en af de mærkeligste Helleristninger, som hidtil er fundet paa Øen. Paa en Udloed til Lille Myregaard ligger en flad Klippe med en meget raa Fremstilling af en menneskelig Figur og med skaalformede For-

dybninger. I Roels Dal Vest for Vellensbygaard findes talrige Smaahøie, Stenrøser og enkelte Bautastene. Endelig findes der i Havstokken udfor Brunsgaard en Sten, hvorpaa med Runer er indhugget Navnet »KETILBARN«.

En god halv Mil Øst for Arnager danner Kysten en lille Bugt, Sose Vig, hvor to svenske Flaader strandede i Aarene 1678 og 79; begge gik fuldstændigt under, og flere Tusinde Mennesker druknede.

Midt imellem Aakirkeby og Rønne ligger Nylars Kirke, oprindelig Nilauskirke, helliget Sct. Nicolaus. Denne Rundkirke bestaar af et 3 Stokværk høit Rundhus, ovalt Kor og lille halvrund Kor-runding, nyere Vaabenhus og særskilt Klokketaarn. Fra den runde Midtpille er en kredsrund Tøndehvælving spændt over til Ydermuren. I den sydlige Side er der i Muren Opgang indvendig fra til det andet Stokværk, som er endel lavere end det nederste. Tredie

Helleristninger ved
L. Strandbygaard.

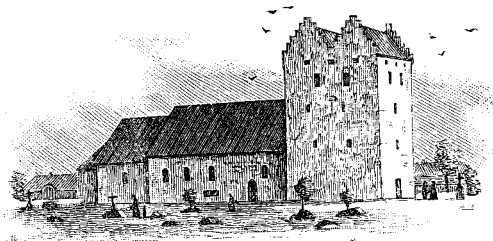
Stokværk, kun 5 Fod høit, bærer Taget. Midtpillen her er bredere end de to underneden. En 4 Fod bred Vægtergang løber indenfor Ydermuren, og tydelige Spor kan følges af tidligere Murtinder; ligesom ved Ny Kirke findes her Spygatter i Ydermuren. Kirken er opført af utilhugne Sten, men bedre bygget end sædvanlig og har flere smukke Enkeltheder, saaledes paa den nederste Murpille. Aar 1661 nedstyrtede et stort Parti af den yderste Murside i Vest, dog uden Skade for Kirkens Indre. Ved en i Aaret 1882 foretagen Istandsættelse fremdroges de gamle, høist interessante Kalkmalerier. Ved Kirken findes to af Øens smuk-

keste Runestene. Den lavere og mere brede Sten bærer Indskriften: »Kaabu Sven reiste Sten denne efter Bausa, Søn sin, Dreng goden, som dræbt blev i Kamp i Udlandet. Gud Drotten hjælpe hans Aand og Sankt Mikael.« Paa den høie smalle Sten staar: »Sasur lod reise Stenen efter Alvard, Fader sin. Drukne han ude med alle Skippere (Søfolkene). Hellige Krist hjælpe Sjæl hans. — Denne Sten staa efter —« Slutningen synes ikke at være fuldført.

Aakirkeby.

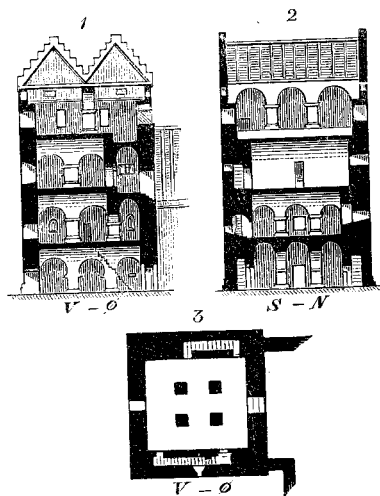
Bornholms eneste Landstad Aakirkeby er beliggende midt mellem Rønne og Nexø paa et 284 Fod høit Granit-Gneisdrag. Den hævede sig tidligt under Erkebispernes Herredømme til Øens betydeligste By og var Sædet for den kirkelige Styrelse; den øverste dømmende Forsamling, Landstinget, samledes ligeledes her. Under Lybekkernes Plyndringstog i Aarene 1509 og 10 gik det navnlig ud over Aakirkeby, som begge Gange blev stærkt ødelagt ved Ilds-vaade. Paa Grund af Havnebyernes Opkomst har Aakirkeby ikke kunnet bevare sin fordums Betydning, men er gaaet mer og mer tilbage; kun den stolte Kirkebygning vidner endnu om svunden Storhed. Byen har c. 850 Indbyggere. Her findes Postkontoir, Telegrafstation og Gjæstgiveri (R. Petersen). Posten mellem Rønne og Nexø gaar her igjennem.

Kirken, helliget Sct. Johannes, er opført af Cementsten med iblandet Granit og er Øens aneligste og smukkeste Kirkebygning. Den er af samme Alder og Indretning som Øens fleste andre Landkirker. Den har et fire Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor, Korrunding og et gammelt

Aa Kirke set nordfra.

tilbygget Vaabenhus. Taarnets nederste Stokværk er indvendig 27 Fod og 25 Fod, i Midten staa i Firkant fire lave Piller, med Buer imellem og med tre Tøndehvælvinger i V—Ø. Oprindelig førte to Opgange indvendig fra op til andet Stokværk, af disse er den nordlige tilmuret. De to vestlige Piller i andet Stokværk have Buer og to Tøndehvælvinger i Ø—V; fra de to østlige med Buer i N—S er en Tøndehvælvning spændt over paa den østlige Mur. Samme Ordning findes i 3die Stokværk, kun afløses her de to østlige Piller af en Mur med Døraabning paa Midten. Indgangen er her til Langhusets Loft. I det øverste Stokværk, som bærer det tvedelte Tag, stode tidligere to, dog ikke oprindelige Piller med Buer spændte N—S, men de ere nu bort-

1. Snit af Taarnet fra V—Ø. 2. Snit fra N—S. 3. Plan af nederste Stokværk. (Før Ombygningen).

tagne, og Kirkeklokkerne anbragte her. Murene have øverst en Afsats helt rundt og til hver Side tre smaa, tidligere tilmurede Vinduer; under disse findes til hver Side to store Aabninger, som forhen tildels vare lukkede. Langhuset har Indgange saavel i Syd som i Nord og var tidligere delt ved en Række Piller med mellemspændte Buer midt igjennem hele sin Længde fra Taarnet til Korbuen. Man har villet søge en Forklaring for Opførelsen af disse Buer deri, at de skulde have været til Støtte for Kirkens svære Vaaben og Skyts, som da maatte have været anbragt paa Kirkeloftet (Aar 1376 testamenterede

Aa Kirkes Døbefont.

Erkebiskop Peder en ny Blide til Aa Kirke); men man kan dog vanskelig tænke sig, at Fortidens tunge Krigsmaskiner have været forvarede i selve Kirkebygningen.

Af interessante Enkeltheder mærkes Altertavlen og Prædikestolen, rigt prydede med Egetræs Snitværk, men

fornemlig den gamle af gullandsk Sandsten udhuggede Døbefont, paa hvis Sider fremstilles i 11 Felter Billeder af Christi Liv med Forklaring ovenover, indhugget i Runer; Foden omsnoes af 4 sammenslyngede Slanger med Løve- og Vædderhoveder. I Vaabehuset findes to Runestene; paa den største læses: »Thurfastr og Thurils og Bufe de satte Kummel (Minder) disse efter I . . . (maaske Isleif og Brødre (hans). Gud have Aander deres og Guds Moder. Sartr ristede Skriften.« Paa den mindre staar: »Gudmund og Frubjørn reiste Stenen efter Isbjørn, Fader deres, Gud hjælpe Sjæl hans.« Endvidere findes i Vaabehuset Gravstenen over den Iybske Foged Schweder Ketting og hans tvende

Hustruer. I Aaret 1874 underkastedes Aa Kirke en omfattende Restauration. Samtidig nedbrødes det gamle Klokketaarn, Klokkerne flyttedes op i Kirketaarnet og en større Døraabning indsattes i dettes Vestside; dets Præg af Forsvarsbygning gik saaledes tabt.

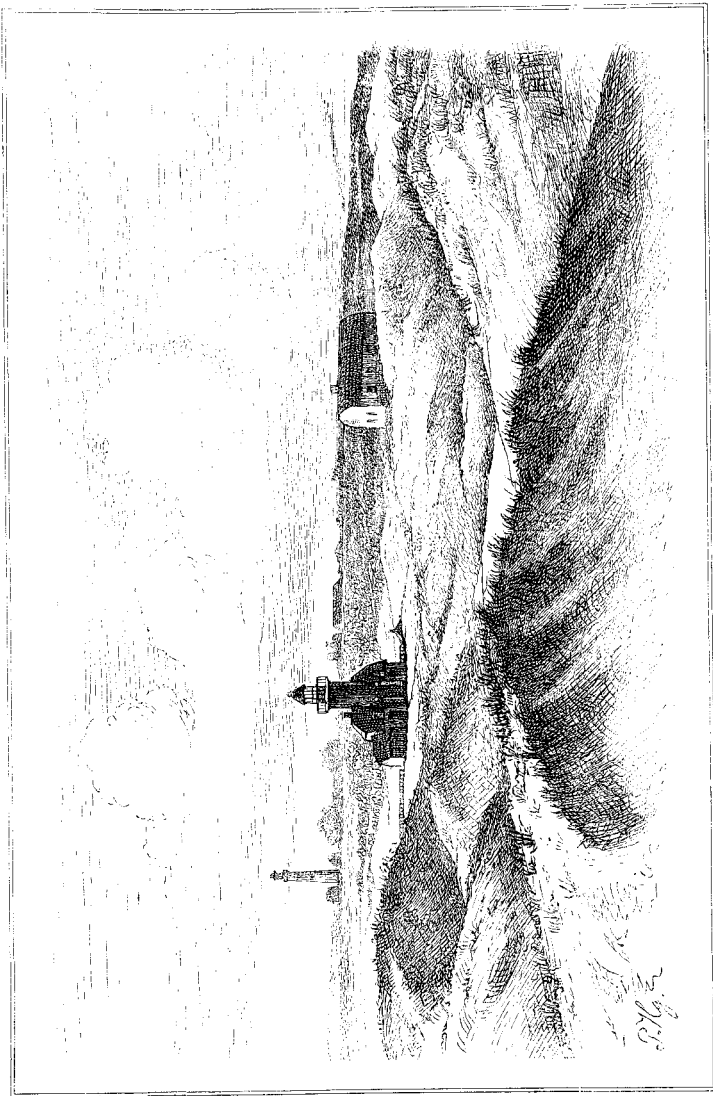
Fra Hovedveien udgaar der ved Aakirkeby en Vei mod Nørd op forbi Vallensgaard til Almindingen. I sydlig Retning fører en anden ned over Læssaa, hvor der findes betydelige Cementstenslag. Fra det gamle Stenbrud ved Limensgade er der gennem mange Aarhundreder taget Cementsten, den saakaldte Limsten, som findes anvendt til Bygningsmateriale, Karmsten og Trapper i de gamle Kirker og paa Hammershuus. En halv Fjerdingsvei fra Limensgade ligger Egla Enge, hvor Bornholmerne i Aaret 1536 lede et Nederlag under Opstanden mod den lybske Høvedsmand Bernt Knop. Fra Aa Kirke fører en tredie Vei i sydøstlig Retning ned over Grødbyaa til den søndre Landevei, noget Vest for Peders Kirke. Ved Jættedalen, Vest for 20de Selveiergaard i Aaker Sogn findes et stort, fredlyst Gravkammer fra Stenalderen og ved Grødby flere Høie fra Bronzealderen.

Peders Kirke er opført af smukt lagte Cementsten. Den bestaar af et nyere Taarn, gammelt Langhus, Kor, Korrunding og nyere Vaabenhus og viser ingen Forskjel i Alder fra de andre Kirker. Hvorvidt Taarnet, hvori Klokkerne ere ophængte, oprindeligt har været indrettet som nu, lader sig vanskelig afgjøre. Langhuset har fladt Loft; foroven i den nordlige Mur sidde endnu tre gamle, smaa Vinduesaabninger. Ved Korbuens Sider findes Nicher, som foroven ere afrundede. Den største Klokke er støb Aar 1574. Kirken blev restaureret Aar 1880.

Pedersker Sogn er bekjendt for sine Sagn om Underjordiske og Trolde, der skulde have Bolig i de mange Kjæmpehøie fra Broncealderen, som findes her. Paa Tornegaard, tidligere Bondeveddegaard, boede Bondevedde, hvem Trolden gav at drikke af et Bæger, som endnu opbevares i Kirken; det viser sig dog kun at være et gammelt, meget mishandlet Røgelsekar fra den katolske Tid.

Øst for Kirken hæver Rispebjerg sig, 171 Fod høit, dannet af skjøre, grønne Skifer, som ere synlige langs Veien over Bakkerne til Ringeborgen. Man træffer her et ældgammelt Voldsted, liggende paa en 50 Fod høi Skrænt ud mod Øleaaens Krumning. Mod Syd strækker sig i en Halvcirkel en indtil 10' høi Vold med tydelige Spor af en udvendig Grav. En Indkjørsel i Øst og en Opgang paa Skraaningen i Vest fører ind til Borgpladsen (250' lang og 150' bred); intet Spor mærkes af Bygninger. Svære Lag af Alunskifer strække sig under Borgen langs Aaløbet; tæt Nord for brydes Cementsten, som brændes og males i Nærheden. Øleaaen er Bornholms længste Vandløb, den har sit Udspring paa Høilyngen fra Øens største Indsø, Ølene.

I nogen Afstand Øst for Rispebjerg fører Veien forbi Pouls Kirke. Kirken, som er opført af Cementsten i regelmæssig lagte Skifter, dannes af et Langhus, Kor med tilbygget Sakristi, Korrunding og nyere Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. Den udvendige, nordlige Dørindfatning ses endnu. Kirkens høie Alder viser sig i hele dens Bygningsstil og tillige ved den lille, udhuggede Figur med Runer over Korbuen. Det synes uvist, hvorvidt Kirken oprindeligt har havt Taarn. De gamle, høitsiddende Vinduer, det særskilte Klokketaarn og Kirkens Plads paa et høitliggende Punkt vise den samme Ordning her som ved de andre Kirker og gjør det muligt, at her tidligere kan have været Taarn.

Sandklitter ved Fyrtaarnene paa Due Odde.

Fra Kirken har man Udsigt ned over den lange Sandstrækning, Strandmarken, som strækker sig over $1\frac{1}{2}$ Mil langs Sydkysten og tillige optager Østkystens sydligste $\frac{3}{4}$ Mil. De indtil 60' høje Klitter, hvor Sandet feies af Marehalmen, minde om den jydsk Vestkyst; indenfor sænker Landet sig i en under Havets Flade liggende Lavning, som beskyttes ved den høje Klitrække mod Bølgerne Indtrængen. Det lave, grundede Farvand under Bornholms Sydkyst er i høi Grad farligt for Seiladsen og har nødvendiggjort Opførelsen af de to nye Fyr paa Sydpynten Due Odde. Til Adskillelse fra Fyrene paa Hammeren, Christiansø og de to svenske paa Sandhammeren har man valgt her at opføre 2 ulige høje Fyr med forskjelligt Lys. Hovedfyret, et fast hvidt Fyr af første Grad med Blus hvert $1\frac{1}{2}$ Minut, er beliggende tæt ved Øens sydligste Gaard, Duegaard, 5000' fra Kysten. Et mægtigt Granittaarn, fornedet 31' i Diam., bærer Lanteren i en Høide af 100' over Grunden og 150' over Havet; dets hele Høide er 130'. Bifyret, et fast rødt Fyr af tredje Grad, ligger c. 2000' fra Kysten mellem Klitterne og er opført af Mursten. Grunden er 6' og Flammens Høide 50' over Havet, 44' over Grunden; Fyrets hele Høide 60'. Her er tillige indrettet Signalstation med Taagesignal. Fyrene tændtes den 1. Marts 1880. Den til Opførelsen anvendte Granit er tilført fra Slamrebjerg og frembyder et smukt Bygningsmateriale. Fyrene kunne om Sommeren daglig beses Kl. 3—5.

En betydelig Strækning af Sandflugten ved Due Odde er tilplantet ved privat Virksomhed. I Sandklitterne mellem Snogebæk og Odden findes en Række store Gravkister, satte af flade Stene, formentlig Grave fra Stenalderen. Vest for Due Odde tæt ved Munkegaard ligger en Gravplads, hvor de ubrændte Lig have været nedlagte

i Trækister; man antager, at disse Grave hidrøre fra den første kristne Tid. I Fiskerleiet Snogebæk findes Redningsstation; Telegrafkablet til Rusland er udlagt her. Lige Nord for Snogebæk skyder Salthammer Odden sig ud i Søen, sørgeligt bekjendt ved sine mange Strandinger.

Fra den søndre Landevei, som fra Pouls Kirke løber mod Øst over til Snogebæk, gaar en anden Vei nordetter op langs Kysten til Nexø. Ad en Bivei føres man forbi Kannikegaard med den udstrakte Gravplads fra Oldtiden, hvor der er gjort saa mange rige Oldsagsfund, op til Bodils Kirke ved Nexø Veien. Bodils Kirke, helliget Sct. Bothulph, har et 4 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding samt et nyere Vaabenhus. Taarnets nederste Rum har en Midtpille med to Rundbuer, som adskille to Tøndehvælvinger. En Pille mellem to Rundbuer bærer den østre Taarnmur. 2det Stokværk har Hvælving, 3die Stokværks Loft er nedbrudt og Forbindelsen aaben op til Tagværket. Nyt buet Bræddeloft er lagt i Langhuset og Koret. En Niche findes ved hver Side af Korbuen. Særskilt Klokketaarn. I Foden af Taarnet findes indmuret en Runesten, hvorpaa læses: »I . . . ata lod hugge Stenen efter Thurfast Broder sin og Gudm(und)«. Paa en anden Runesten læses: »Thurkil og Alfkil reiste Sten denne efter Eykil, Fader deres«. Bodils- og Ibs Kirke ere nu de eneste Kirker, hvor det gamle Forsvarstaarn er bevaret uforandret. En Fjerdingvei Vest for Kirken, paa Grænsen af Høilyngen, strækker sig Døvredalen, hvor der findes tre Skibssætninger. En halv Milsvei Sydvest herfor ligger der Syd for Egeby en stor Mængde Røser og 8 Skibssætninger, hvoraf de 7 ligge i samme Retning, Nordvest—Sydost.

Nexø.

er Øens næststørste By med 20 Gader og c. 2000 Indbyggere; den er beliggende paa en lav Kyststrækning og omgivet af flade Byjorder. Kirken er ret anselig, men uden noget særlig Seværdigt; Kirkegaarden er vel vedligeholdt med smukke Gravmonumenter af Sandsten. Byen har en teknisk Skole og en Borgerskole. Havnen, indtil 12' dyb, er tildels udhugget i Sandstensgrunden og dannes af en ydre og indre Havn; for nogle Aar siden blev den meget betydeligt udvidet og Havneindløbet uddybet. Tillige er her en Baadehavn, Bedding og et lille Skibsbyggeri. I Nexø ligger Raad- og Thinghus for Søndre Herred. Byen har Apothek, Bryggeri, som forsynes med fortrinligt Vand fra Bykilden, Hotel (Korup), Posthus og Telegrafstation; endvidere Dampskibsforbindelse med de østbornholmske Byer, Hasle og København. Ved Byens nordlige Udkant drives et betydeligt Stenhuggeri, hvortil Stenene fra Bruddet ved Hellestsgaarden kjøres forat tilhugges og udskibes. Udfør Nexø er en udmærket Ankerplads, og jævnligt søge Skibe herhid for Modvind. 1645 gik Svenskerne i Land og udplyndrede Byen. Jordbundens Underlag er ikke her som paa Helvedesbakkene Granit-Gneis, men Sandsten. Kun et lille Stykke Vei Nord for Byen ved Søen ligger Frederiks Stenbrud; Sandstenen er her i sine øvre Lag mindre haard, men et Par Alen nede er den fortrinlig til Mølle- og Slibestene. Stenbruddet skal være oprettet 1744, blev siden 1754 drevet for kgl. Regning og er nu i privat Eie, men uden synderlig Betydning. De smukke, omhyggeligt opsatte Stengjærder omkring Byens Huse og Haver ere reiste af Affaldet derfra.

Nordvest for Nexø hæver Høilyngens sydøstlige Del sig med afvejlende Dalstrøg og klippefulde Høidedrag.

Fra Paradisbakkerne og Klintebakken har man en smuk Udsigt; vandrer man noget sydligere forbi Stenbruddet ved Hellestgaard op over Helvedesbakkerne, ser man det vidtstrakte, øde Landskab ligge udbredt foran sig. Ved Hjælp af en Veiviser findes snart Rokkestenen, liggende paa en lille Bakkeskraaning; den store Stenmasse lader sig uden synderlig Kraftanstrængelse sætte i Bevægelse. Videre ind over Lyngen kommer man til

Rokkestenen paa Helvedesbakkerne.

Gamleborg, hvor Rester af et ældgammelt Befæstningsværk ligger paa en 67' høi Klippeknude; i den omliggende Dal strakte fordem en lille Sø sig hen til Borgen. En Opkjørsel fører i Sydost til den store, over 600' lange og indtil 250' brede Borgplads, som for største Delen er forskandset ved et lavt, af Jord og Sten opreist Brystværn. Af Bygninger mærkes intet Spor; en lille, vandholdig Klippefordybning findes midt paa Pladsen. Christian den 8de

lod som Prinds i Aaret 1824 anstille Undersøgelser her, hvilke dog ikke medførte noget Resultat af Betydning.

Noget sydligere nærmere Bodils Kirke ligger en lille Lund, Gryet, i hvilken findes 59 Bautastene, hvoraf dog en Del ere omfaldne; Gryet er nu fredlyst. Ogsaa paa det tilstødende Slamrebjerg, 230' høit, staa enkelte Bautastene. I det herliggende Stenbrud findes en smuk marmoreret Granitmasse.

Fra Nexø gaa to Veie op til Svaneke, af hvilke den ene særdeles smukke, men mindre gode Vei følger langs med den klippefulde Kyst. En Fjerdingvei Nord for Frederiks Stenbrud ligger der ude i Søen en flad Klippe Malkvænnen, om hvilken Bølgerne med Paalandssø bryde sig i skummende Malstrømme. En god halv Mils Vei videre mod Nord kommer man igjennem det venligt beliggende Fiskerleie Aarsdale, bekjendt for sin røgede Sild og før det til Stier og Havegange meget søgte, grove Grus »Aarsdale Hvede«. Hovedveien til Svaneke løber noget længere inde i Landet, forbi Helvedesbakkerne og Hellestgaarden op forbi Ibs Kirke, hvor den svinger mod Nordost.

Ibs Kirke bestaar af Taarn, Langhus med en stor Tilbygning mod Nord, Kor, Korrunding og nyere Vaabenhus. Taarnet er større end almindeligt og adskilt fra Langhuset ved en firkantet Midtpille mellem to Buer, som bære den østre Taarnmur. De tre Stokværk have hver en firkantet Midtpille med Buer i Øst og Vest og to Tøndehvælvinger, spændte over til den nordlige og sydlige Mur. Opgangen er indefra i den sydlige Mur. 4de Stokværk med store for det meste tilmurede Vinduer bærer Tagværket. Særskilt Klokketaarn. Kirken er, foruden Bodils Kirke, den eneste, hvor det firkantede Forsvarstaarn er bevaret uforandret.

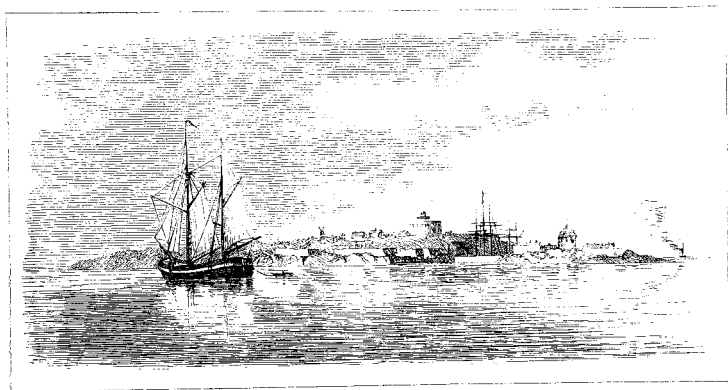
Svaneke.

Byen er smukt beliggende paa en terrasseformig Skraaning, fra hvis Høider man kan se ned over Tagene til den skjærfulde Kyst. Den har 1250 Indbyggere og gjør et venligt Indtryk med sine af Smaahaver omgivne Huse, mellem hvilke Klippegrunden ofte træder frem. Gaderne have ikke Brolægning, men ere belagte med Aarsdale Grus. Havnen, indtil 12' dyb, er sprængt ud i Klippegrunden; den er delt i en ydre og en indre Havn. Mod den 25' tykke Ydermole af Granit bryder Søen med nordostlig Storm saa voldsomt, at Skummet rækker langt op i Byen. Stormfloden den 13. Novbr. 1872 anrettede stor Ødelæggelse paa Havnen; men en ny Grundforbedring er sket i de senere Aar. De østbornholmske Dampskibe anløbe her. Byen har et lidet Skibsbyggeri. Ved Kirken, som er opført af Kampesten, men uden særlig Interesse, staar en Runesten, Gyldensaa Stenen, med følgende Indskrift: »Bufe lod reise (Sten) efter Aukil Fader sin. Gud og Krist hjælpe (hans) Sjæl«. — I Skibet er ophængt en Mindetavle om Christian den 5tes Besøg 1687. I Svaneke ligger Østerherreds Raadhus, en Ammunitionsbygning, Postkontor, Telegrafstation og to Hoteller (Hotel Østersøen (Fru E. Munch) og Carlsens Hotel). Byen er J. N. Madvigs Fødested, f. 7de Aug. 1804; en Støtte med hans Buste findes opreist her. Posten overføres herfra til Christiansø.

Christiansø.

Omtrent $2\frac{1}{2}$ Mil Nordost for Bornholm hæver sig den lille Øgruppe Ertholmene, tre fordom ubeboede og nøgne Klippeøer. 1684 lod Christian den 5te anlægge Fæstningsværker paa »Erdholmene«, som de kaldtes, fordi man maatte føre Jord derover til Opfyldning paa de golde

Klipper. Høie Murværker droges rundt om de to største Øer, et stort rundt Taarn med 16 Skydehuller foroven anlagdes paa den største Ø, Christiansø, 2200' lang og 1240' bred, og et mindre paa den tilstødende Frederiksholm, 1400' lang. Græsholmen og to nordligere Smaaskjær toges ikke til Afbenyttelse, her vedblev Edderfuglen uforstyrret at bygge sin Rede. Sundet imellem de to befæstede, større Øer blev indrettet til Havn, hvori adskillige Fartøier kunne finde Plads. Det nordlige Indløb

Christiansø.

er saa dybt, at et Orlogsskib kan løbe ind, det sydlige har 13 Fods Dybde.

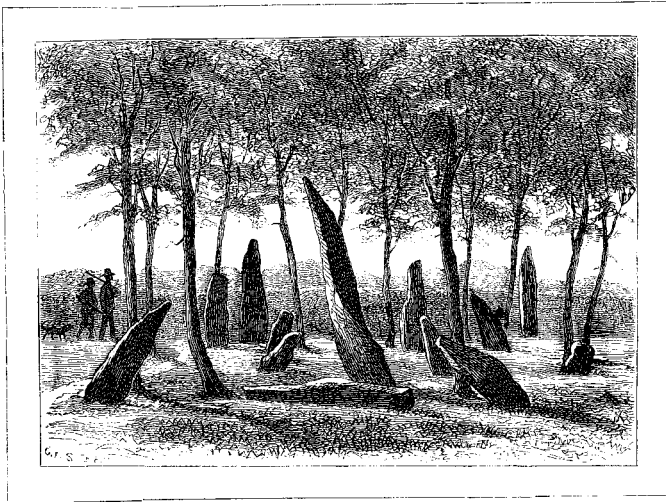
Selvfølgelig kunde denne isolerede Fæstning, hvor ikke engang Havnen var af særlig Betydning, aldrig komme til at spille nogen betydelig Rolle. Den 24de October 1808 afslog dog Fæstningen et Angreb af 2 engelske Linieskibe, 1 Fregat, 3 Bombarderskibe og 2 mindre Fartøier; Kommandanten Kohl blev saaret, men førte desuagtet Kampen hæderligt til Ende. 1805 opstilledes et Blinkfyр paa det

store Taarn, 92' over Havfladen; dette ældre Speilfyр er senere afløst af et Lindsefyр af 2den Orden med Blink hvert halve Minut. 1821 opførtes Kirken. Paa Frederiksholm benyttedes tidligere en Bygning til Statsfængsel, hvor Dr. Dampe tilbragte mange Aar som Fange. 1855 nedlagdes Fæstningen, og Havnen tjener nu nærmest til Nødhavn. Christiansø har c. 260 Indbyggere. Paa en god halv Time er Rundtoureн gjort langs med Kysten. De gamle Fæstningsværker af betydelige Dimensioner, Taarnene, Havnen og de nette Haveanlæg, hvor selv Vindrueг trives fortrinligt, er noget Eiendommeligt, som vel er et Besøg værd. Om Sommeren gjøre Dampskibene jevnlіgt Lysttoure hertil.

Adskillige Oldtidsminder findes i Omegnen af Svaneke, navnlig en Rigdom af Bautastene; saaledes mærkes Nord for Byen mellem Fiskerleierne Listed og Bølshavn iblandt flere andre den høie Sten Hellig Kvinde, opreist paa en fladt hvælvet Stendyngge. Tæt Syd for Svaneke, paa Frændermark, staa ligeledes flere store Bautastene, hvoraf en naaer en Høide af 4½ Alen. Midtveis mellem Byen og Østermarіæ Kirke, noget Syd for Veien, hæver sig en lille, omgjærdet Skovplantning, Louiselund. I Skyggen af de unge, friske Træer kneise her en stor Mængde ærværdige Bautastene, hvoraf nogle ere indtil 8' høie. Kong Frederik den 7de lod dette mærkelige Sted indhegne og beplante. Paa Billedet ses en Gruppe af de største Bautastene. Noget sydligere, ved Lyrshy-Veien mellem Østermarіæ og Ibs-Kirke, staa i et Buskads en Runesten, Brohuse Stenen, hvorpaa læses: »Bufi hugge lod Sten efter Thukil«.

Paa den c. to Mil lange, stærkt klippefulde Kyststrækning mellem Svaneke og Gudhjem findes ikke færre end fem smaa Fiskerleier, som i Tidens Løb have reist sig, hvor

Skjærene have dannet naturlige Smaahavne. $\frac{1}{4}$ Mil Nordvest for Svaneke ligger Listed med en god Baadehavn. Udsigten her er smuk fra den høie Skrænt ned over Stranden og Fiskerleiets nette, tegltækte Huse. Mægtige Grønstengange findes i Strandbredden. Ved Bølshavn svinger Veien ind i Landet udenom Ypnasted Fiskerleie og i nogen Afstand forbi det for sin maleriske Natur be-

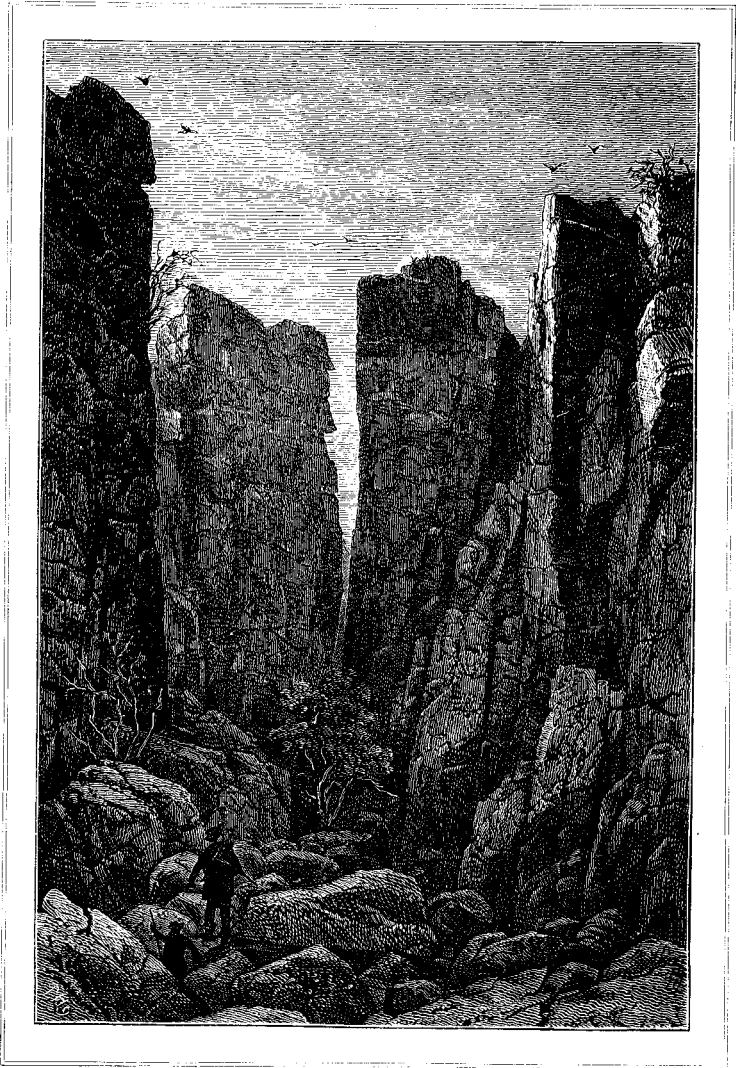

Bautastene i Louiselund.

kjendte Randkleveskaar. I Lauritz Kures Hus ved »Holdepladsen« lige ved Veien (Bordplads, Øl m. m.) kan man faa Besked om Veien til Skaaret, som findes c. 15 Minuters Gang nedenfor ved Havet. Klippemassen danner her en parallelt med Kysten gaaende dyb Kløft, 45' høi og 18' bred, som atter deler sig i 2 mindre Kløfter eller Revner, 2—8' brede. Med lidt Forsigtighed kan man i det østlige Skaar nærmest Søen stige ned mellem de steile

mosbegroede Klippesider til Bunden, som er opfyldt med nedfaldne Klippestykker. Den vilde, storartede Natur med de høie, lige afskaarne Klippeformer, som fra Kløftens Halvmørke tegne sig skarpt imod den klare Luft, frembringer et smukt, virkningsfuldt Billede og gjør Randkleveskaaret til et af de mest bekendte Punkter paa Øen. Oppe fra den høie Skrænt har man en smuk Udsigt mod Nord til Gudhjem og Syd paa til Svaneke. — Veien svinger senere atter ud til Kysten gennem Fiskerleiet Saltuna, beliggende ved Kjeldseaa med smukke Klippebrinker. Her findes adskillige Oldtidsgrave, og navnlig Stenlægninger fra den yngre Jernalder. Den noget besværlige, men smukke Vei følger nu langs med den klippefulde Kyst op gennem Meelsted Fiskerleie til Gudhjem.

Fra Randkleven kan man ad en ret god Bivei naa forbi Frigaard ud til Hovedveien, som i en Mils Afstand fra Svaneke svinger mod Nordvest ved Østermarlø Kirke. Denne har havt et 4 Stokværk høit Taarn, hvoraf Størsteparten for Tiden er nedbrudt, Langhus, Kor og Korrunding; et Vaabenhus i Syd, en Udbygning i Nord og særskilt Klokketaarn. Langhuset er nu forsynet med et hvælvet Træloft. Kor og Korrunding have endnu de gamle Hvælvinger. En firkantet Midtpille med 2 Rundbuer adskiller nederste Taarnrum fra Langhuset. I den sydlige Taarnmur fører en Vindeltrappe op til andet Stokværk, som ligeledes var hvælvet. 3die Stokværk havde to Hvælvinger, adskilte ved en Midtbue. 4de Stokværk, som bar Taget, havde 6 Muraabninger; sandsynligvis var dette Rums ringe Høide af 3' ikke oprindelig. Ved Nedbrydningen af Taarnet viste det sig, at Murværket langt fra var skrøbeligt. I Kirken ligger Jens Koefod, Hovedsmanden for den bornholmske Opstand 1658 begravet, † 1691. Et Epitaphium over ham og hans Familie er ophængt i Kirken.

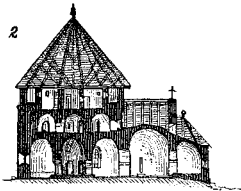
Randkleveskaaret.

Ved Kirken findes 3 Runestene. Paa den ene, som kun er et Fragment, læses: »(...)i og Sibi og (T)ofi de reiste (Sten) efter Ketil Fader deres. Krist...«. Paa den største læses: »(Arni) og Tofi og Asgodr lod reise Stenen efter Sibe (Broder) deres. Krist Sjæl hjælpe«. Den tredie bærer Indskriften: »Audi og Vinkebal de reiste Stenen efter Gunulf, Broder deres god og efter (Aksil?).«

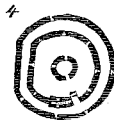
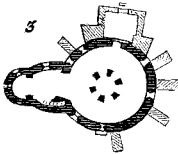
Ved Kirken deler Veien sig; den ene Vei løber ligefrem vesterpaa til Almindingen, og den anden først i nordvestlig Retning og senere mod Vest til Rønne. Ved Nybro er Poststation, hvor Posten til og fra Gudhjem staar i Forbindelse med Rønne—Svaneke Posten. Ny Kro er en stor og smukt opført Kjøbmandsgaard, men her findes intet Gjæstgiveri mere. Veien deler sig atter her og sender to Arme mod Nord. Den vestlige af disse var tidligere Hovedvei og løb i temmelig lige Linie op forbi Rø Plantage og Rø Kirke; men efterat Gudhjem i de senere Aar har været i Opkomst, er den østlige, forhenværende Bivei gjort til Hovedvei. Denne fører op forbi Øens største og smukkeste Rundkirke: Østerlars Kirke. Kirken, helliget Sct. Laurentius, bestaar af et Rundhus c. 31' i Diam., et ovalt Kor, halvrund Korrunding, nyt tilbygget Vaabenhus og særskilt Klokketaarn. Midtpillen i Rundhuset dannes af en hul, med sex rundbuede Aabninger gjenembrudt Pille, hvorfra en kredsround Tøndehvælving 11' bred og 16' høi spænder over paa Ydermuren. Pillens Indre bærer en Kuppelhvælving; indenfor Rundhusets Ydermur løb tidligere en lav Stenbænk, hvoraf endnu et Stykke er bevaret. Fra Nordsiden af det hvælvede Kor løber Trappen op gennem Rundhusmuren til 2det Stokværk, 9' høit og hvælvet. Midtpillen her er ligeledes hul, hvælvet med to Indgange. 3die Stokværks hule Midtpille har kun een Indgang. Den tykke Ydermur indeslutter her en rundtøbende, 4' bred Vægter-

gang, hvis Gulv ligger 3' over Gulvplanen indenfor. Vægtergangens indvendige Mur har otte Lysaabninger til det indre Rum. Over den gamle, endnu aabne nordre Dør ses en smukt udhugget Portal. Den i Tidens Løb stærkt medtagne Ydermur er afstivet ved svære Støttepiller. Ved Vaabenhuset staar en Runesten.

Ti Minutters Vei S. O. for Kirken ligger ved Bækkegaard en stor og mærkelig Gravplads fra Mellemjernalderen, 440—700 Aar efter Chr. F., hvor man har fundet en stor Mængde Perler, c. 3000, deriblandt mange af smukt

1. Østerlars Kirke, set fra N. O.
2. Snit fra V. til Ø.
3. Plan af 1ste Stokværk.
4. Plan af 3die Stokværk.

Mosaikarbeide, ligeledes mange Kvindesmykker og Vaaben. Tæt Nord for Kirken krummer Kobbæaaen sig, hvis skovkrandsede Løb noget nærmere Kysten ved Foraarstid danner et smukt, gennem en Klippekløft nedstyrtende Vandfald, Stavrhol; om Sommeren er der dog som oftest kun lidt Vand i Aaen.

En god halv Mil Nord for Kirken løber Veien forbi den inde i Skoven beliggende Lehns Klint, hvorfra man har en vid Udsigt over Søen og Kysten. En Bivei

fører her østerpaa til Bornholms største Fiskerleie, Gudhjem, opført paa Skraaningen af en klippefuld Bakke, som skyder sig ud i Søen. De lange Rækker af ophængte Sild, de forskjellige Fiskeriredskaber og de rygende Skorstene minde overalt om Byens Hovederhverv. Den lille Kirke eller Kapel af raa Sten frembyder intet af særlig Interesse. Gudhjem har c. 560 Indbyggere; her findes Postkontor, Telegrafstation og to Gjæstgiverier (Mdm. Koch. — J. Tranberg). Havnen er kun lille, dog anløbe Dampskibene her. Klipperne ere stærkt fremtrædende overalt i Byen, stundom danne de Husenes Indersider. I en lille Dal, Lillevang, c. 500 Alen Syd for Gudhjem findes Grave fra den yngre Jernalder, dækkede af flade Stenlægninger. Nord for Byen paa den høie Skrænt ud mod Havet kneiser en stor Bautasten, Hestestenen.

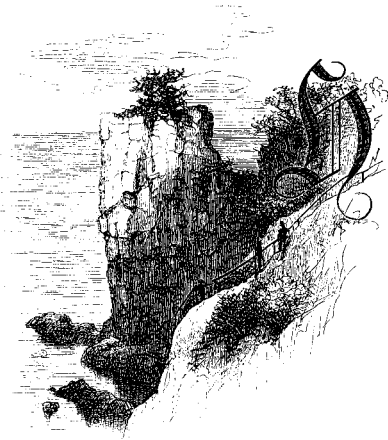
Vandringen fra Gudhjem langs Kysten til Rø er noget besværlig, men meget smuk; særlig maa mærkes Storebækkens Udløb og det nærliggende Klippeparti Stevelen. Landeveien fra Gudhjem til Rø fører forbi Lehnsgaard og over Bobbeaaen, som krummer sig mellem Skove og Klipper. En lang, snorlige Gjennemskjæring har her afløst den gamle maleriske Bobbevei opover Lyngbakkerne. Veien fører videre gennem Smaaskovene i det for sin rige, herlige Naturskønhed bekjendte Rø Sogn og forbi Kirken, som er smukt og venligt beliggende i en lille Skov. Den gamle Rø Kirke, helliget Set. Michael, er nu nedbrudt og bliver afløst af en ny Kirkebygning. Kirken havde et 3 Stokværk høit Taarn, Langhus, Kor og Korrunding samt et senere tilbygget Vaabenhus. Den nordlige Dør var tilmuret. Taarnet var usædvanlig bredt. Dets nederste Stokværk var ved en lav, rund Midtsøile, hvorfra to Buer udgik, adskilt fra Langhuset. Indgangen til Taarntrappen var i dets sydlige Mur fra Vaabenhuset; en Adgang til Trappen

indvendig fra var tillukket. De to nederste Stokværk dannede høie, rummelige Hvælvinger. 3die Stokværk med sex Vinduesaabninger bar Taget; Klokkerne vare paa et senere Tidspunkt ophængte i Taarnet. Ved Kirken findes et Fragment af en Runesten. Murværket i Kirken viste sig ved Nedbrydningen at være stærkt og godt. De ældste i Grunden fundne Mynter ere fra Valdemar Seier.

I den nye Kirke vil Indgangen ikke som i den ældre blive i Syd, men henflyttes til den vestlige Taarnmur. Kirken vil blive endel større end tidligere. Rø Sogn tæller kun 730 Mennesker.

Adskillige Oldtidsminder findes her i Omegnen. Paa Lyngen i Ruthsker ligge saaledes to meget store Røser, Tudehøi og Stenrøret, en Ophobning af Sten omkring en høi fremragende Klippeblok; endvidere ligge her to ældgamle Voldsteder. Det ene, saakaldte Borrehoved, findes en lille Mil Syd for Rø Kirke i Rø Plantage paa en aflang Klippeknude, som omflydes af Bobbeaaens to Arme. Stedet er af meget betydeligt Omfang; en lang Stenrække ligger ophobet tvers over Bankens vestlige Del og kan synes at være et paabegyndt Forskandsningsværk. En god halv Mil fra Kysten, hvor Klippedalen udmunder ved Spellingemosen, ligger Storeborg paa en enlig Klippeknude, som hæver sig steilt over Mosegrunden. Endnu spores her svage Rester af en stensat Jordvold.

Ved Skolen svinger en Bivei østerpaa, og det gaar nu rask ned ad Bakke mod Søen til den lige ved Havskrænten liggende Helligdomsgaard (Gaardeier Skov).

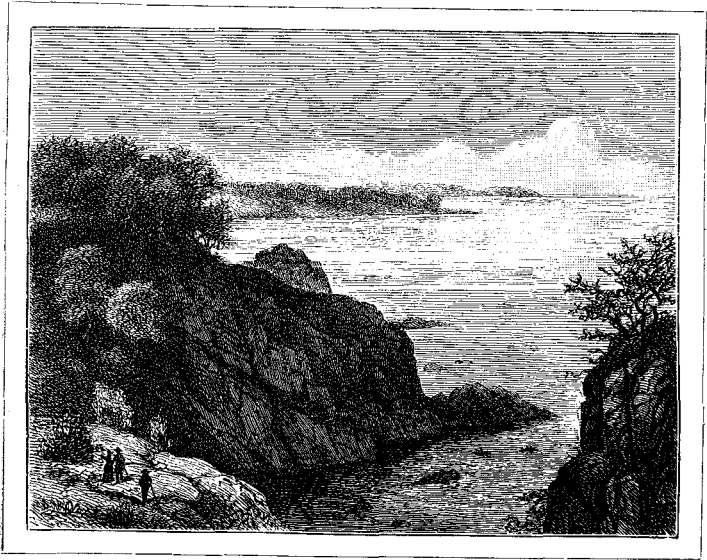
Rø.

elligdommen i Rø har fra [gammel Tid været et af Øens Beboere meget søgt Sted. Dog var det tidligere mindre Naturens rige Skjønhed, som drog de gamle Bornholmere herhid; i den Henseende er Nutiden mere skjønsom. Hvad der for-dum gjemte en saa stærk Tiltrækningskraft, var et af

de Besøgende nu kun lidet ændset og flygtigt betragtet Punkt: Den hellige Kilde, en ganske nær Havet fremvældende Ferskvandskilde, hvis Vand antoges at have styrkende og lægende Virkninger. Ligesom ved Salomons Kilde ved Hammeren var ogsaa her opført et lille Kapel, Trefoldigheds-Kapel, hvis Grundstene tæt ved Skrænten opbrødes for en tredive Aar tilbage. I den blindt troende Tid, i Bispevældens Dage, var Stedet navnlig St. Hansnat Samlingsplads for tilstrømmende Syge og Værkbrudne, som holdt Andagtsøvelser i Kapellet og drak af det undergjørende Vand, som blev bragt op fra Kilden. Men efterhaanden tabte Troen paa Vandets Kraft sig, og der blev da drukket mere Brændevin end Vand, som en gammel Beretning meddeler.

En lille Sti fører fra Gaarden ned til Havet og snoer sig langs Randen af den skovbevoxede Klippeskraent. I dybe Indskjæringer trænger Søen ind mellem de c. 70' høje Klipper, hvis steilt afskaarne Sider dækkes af tæt Mos og

kraftige Vedbendranker. Oppe fra de høie Pynter har man en herlig Udsigt dels mod Nord, hvor Dyndaleskoven strækker sig ned mod Søen, og Hammeren hæver sig fjernt i Horizonten, dels mod Syd til Gudhjemspynten forbi den stærkt forrevne Kyst med dens eiendommelige Klippeformer. Er man let tilbens, er det en ringe Sag at stige ned gjen-

Udsigt ved Helligdommen nordefter.

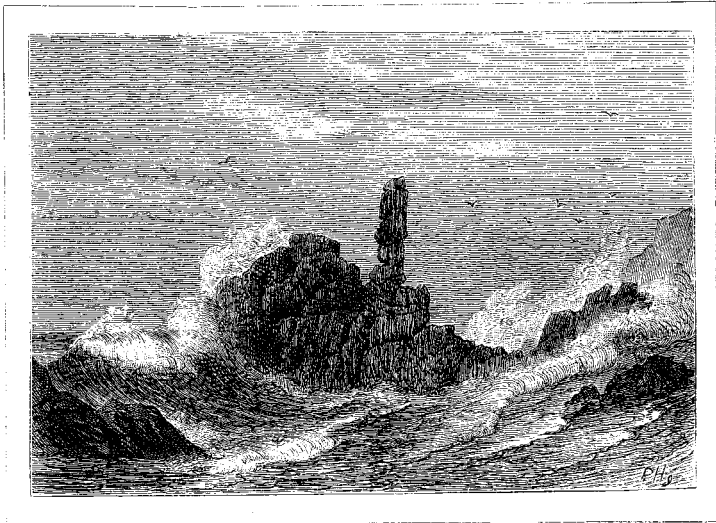
nem Kløfterne til Kysten, hvor man paa nært Hold kan betragte de mange smukke Steder og med frisk Paalandsvind have stor Fornøielse af at se Bølgerne rulle frem over Skjærene.

En Trappenedgang fører fra Stien nedad Skrænten til Helligdomskilden; paa et i Søen udskydende Rev under den steile Klippe med Egen paa Toppen, som ses paa

Udsigt til Helligdomsklipperne og Gudhjemspynten.

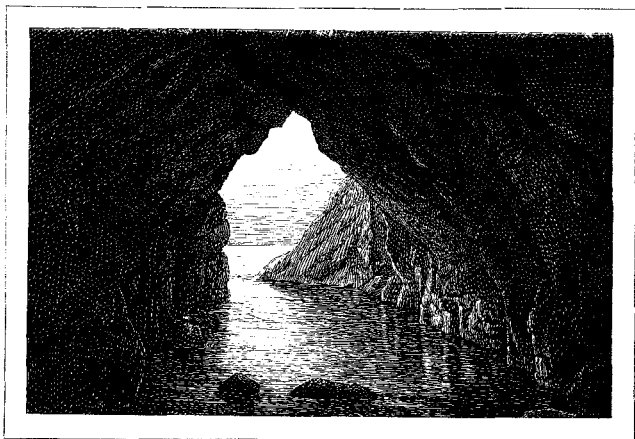
foranstaaende Billedvignet, findes lige i Havstokken en skaaldannet Fordybning, hvorfra der fremvælder fersk Vand, som dog ved ringe Bølgegang blandes med Søvandet. Under Kløftens nordlige Skjær strækker sig en for en Snes Aar siden opdaget Ovn, Hans Grønbechs Ovn, efter Sigende den dybeste paa Øen, langt ind under Land, men Stormfloden den 13. Novb. 1872 spærrede Indgangen med et løsrevet Klippestykke.

Lyseklippen.

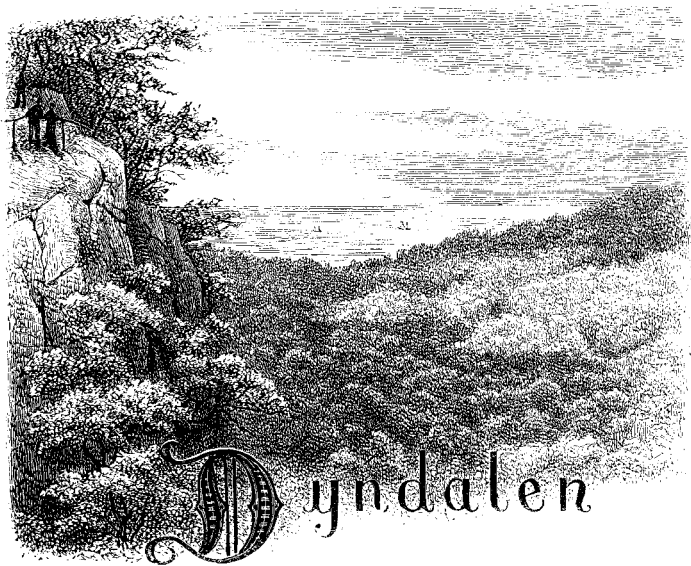
Lidt sydligere kneiser paa et fremspringende Skjær en fritstaaende, forvittret Granitsøile c. 16' høi, almindelig kaldet Lyset; en anden, som tidligere stod ved Siden af, er for længere Tid siden nedstyrtet. Med nogen Forsigtighed og Behændighed kan man her entre op over Skjærene til Gaaserenden, en 80' dyb, ganske smal Klippespalte, hvor Søen skjærer sig ind. Dybest inde har den hvide

Drypsten afsat sig i en Figur, som kan ligne en ophængt Gaas, hvoraf Navnet skriver sig. Ifølge Sagnet skal der fra Gaaserenden strække sig en Gang tværs under Øen til den vaade Ovn ved Hammershuus. Endnu flere Kløfter findes her, rige paa Skjønhed og Afvevling; i en af dem skjærer den tørre Ovn (5--6' br.) sig c. 70' dybt ind i Klippevæggen.

Den vaade Ovn.

Mellem Skjærerne ved Kilden ligger som oftest en Fisker med sin Baad, og hvis Veiret tillader det, bør man lade sig ro ud og tage Klippekyten i Øiesyn fra Søen. Man kommer da ind imellem de forskellige Skjær, til Lyseklippen, hvorfra man kan stige op til Gaaserenden, til den tørre Ovn og til den vaade Ovn, en over Søen smukt hvælvet Klippegrotte, som dog i Størrelse og Dybde langt fra kan maale sig med den vaade Ovn ved Hammershuus.

Dyndalen

er et Punkt, som stedse vækker Beundring, og det er derfor med en vis Stolthed, at Bornholmerne føre den Reisende hertil. Dalen ligger kun en Snes Minutters Gang fra Helligdomsgaarden, hvorfra man følger en Fodsti mod Nord over Markerne og igjennem Skoven. Er man tilvogns, kan man kjøre op omkring Dalen til Dyndalegaard. Med en Baad til sin Raadighed har man lettest ved at lade sig ro fra Klipperne til Stranden ved Dyndalebækkens Udløb, hvor man over Stenene kan gaa iland. Her møder man den lille Sti fra Gaarden, man følger dens stedse opadgaaende Bugtninger gennem Skoven langs den nordlige Rand af Dalstrøget og dens Bøining ned gennem en lille Indhegning og overraskes da ved pludselig at befinde sig paa en høi Klippe, Amtmandstenen, hvorunder den skønne Skovdal ligger udstrakt med sit bløde, grønne Tæppe. Gjennem en Uendelighed af fine Trætoppe

suser den friske Vind og stryger udover den blaa Sø, som bærer Christiansø i Horizonten. Den smukkeste Belysning hviler over Dyndalen om Eftermiddagen, naar de mørke Skygger have lagt sig over Dalens Dybde, og den ned-gaaende Sol endnu beskinner dens modsatte Skraaning.

Fra Dyndalebækken.

Flere Smaastier føre ned til Dalbunden, hvor Dyndalebækken har sit Løb. Krattet her er ofte næsten uigjennem-trængeligt; store Rosenbuske udstrække de lette blomsterfyldte Grene og holde godt fast paa den Uforsigtige, som kommer dem for nær; friske, tykstammede Vedbend sno

sig som Slanger op om de gamle Birketræer og mægtige Elme. Følger man Bækkens Løb opefter, hvor det ene skønne Billede afløser det andet, hvor de lette Smaabølger risle afsted mellem Træer, Sten og sivkrandsede Smaaøer, da naaer man til et i regnfulde Somre nydeligt Vandfald, hvor Bækken styrter i smaa Kaskader ned ad Skrænten.

Helligdomsgaarden frembyder et behageligt Opholdssted for de Reisende, som stundom dvæle her i længere Tid. Om Sommeren er her gjerne Liv og Røre, da Folk rundt om fra Øen kjøre hertil for at nyde Naturen. I Aftenstunden lyder da Musik og Dands, som først hører op, naar Stjernerne ere tændte, og Christiansø Fyr sender sit blinkende Lys ud over Søen.

I smukt Veir kan det anbefales til Afvevling at forlade de støvede Landeveie og trættende Spadseretoure og fortsætte Touren fra Helligdomsklipperne op til Allinge tilsøes, enten med en Fiskerbaad eller med de østbornholmske Dampskibe, som lægge til under Klipperne. Touren tilfods langs Stranden frembyder flere interessante Punkter, saaledes Stammershald ved Kaas Fiskerleie, med Gravhøie, Bautastene og Stenrøser, og den smukke Klippedal Storedal mellem Fiskerleiet Tein og Allinge. Vi ville imidlertid følge Landeveien, som gennem et venligt og afvevllende Landskab fører ud til Hasle-Allinge Veien tæt ved Øens nordligste Rundkirke, Ols Kirke. Denne er opført af raa Sten og bestaar af et Rundhus 32' i Diam., et lille tilstødende Kor med Korrunding samt et senere tilbygget Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. I Rundhuset staar en Midtpille 5' i Diam. af tilhuggen Granit, hvorfra en kredsrund Tøndehvælving 16' høi er spændt over paa Ydermuren. Nordre Indgang er omdannet til Vindue. I et Murfrespring ved Koret fører Trappen

op til andet Stokværk, hvor Midtpillen er 8' i Diam. og Hvælvingen forholdsvis høi, 13', hvorved denne Rundkirke faar en mere slank Form end de andre. Ved Gulvet er der anbragt tre Render til Vandafløb. I tredie Stokværk, hvis Murpille er 5' i Diam., findes ni større for en Del til-lukkede Muraabninger. Kirken er for nogle Aar tilbage underkastet en grundig Reparation med alt Hensyn til dens Eiendommeligheder. I Nærheden af Kirken ligger Pilegaard, hvor der findes en større Brandpletsplads.

Fra den høitliggende Kirke løber Veien i nordlig Retning med smuk Udsigt nedover Kysten til den fremspringende Gudhjemspynt og fører forbi det nedlagte Schiele Stenbrud, liggende ved en lille Sø. Det gaar nu efterhaanden ned ad Bakke, og snart ser man Møllerne, Kirken og Mastetoppene nede fra Allinge, som ligger skjult under de høie Bakker.

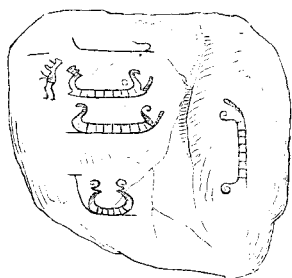
Allinge

er en venlig, smukt beliggende lille By med 1100 Indbyggere. Havnen er med stor Bekostning sprængt ud af Klippebunden til en Dybde af 12 Fod. Stormfloden den 13de Novbr. 1872 jevnede den ydre Mole fuldstændigt, og de indstyrtede Stenmasser gjorde Havnen i et Par Aar utilgjængelig for større Skibe. Skibsbyggeriet har som oftest et Fartøi paa Stabelen. I Kirken, opført ved Aaret 1500 af utilhugne Sten, begravedes den lybske Høvedsmand Blasius von Wickede 1547; hans Ligsten staar nu i Klokketaarnet, hvor der ogsaa findes en Sten over den lybske Høvedsmand Herman Boitin's Barn, som døde 1556. 1ste Pintse-dag 1687 overværede Christian den 5te Gudstjenesten. Paa Kirkegaarden staar Kongeveistenen, en smuk Runesten, hvorpaa læses: »Brune og hans Brødre lode

reise Stenen) efter Thurlak Fader deres og Esker Broder deres.« Allinge er Annex til Ols Kirke, hvor Præsten boer. Raadhuset opførtes i Aaret 1882. Telegrafstation findes ved Posthuset. Byen har to Gjæstgiverier (Hotel du Nord (Jørgensen) og L. H. Marchers Hotel). Posten mellem Allinge og Rønne kjører gennem Hasle, hvilket er en ikke ringe Omvei. Den korteste Vei til Rønne er fra Hovedveien at svinge sydpaa ved Skrubbegaard, mellem Ols- og Ruths Kirke, og følge Veien over Rosendale til Brogaard, hvor man møder Hovedveien.

Allinge er et behageligt Sommeropholdsted ved den smukke Kyst og den friske Sø. Under vestlige Storme lægge sig stundom flere hundrede Skibe tilankers i Læ under Landet, og mangfoldige Lanterner lyse da om Aftenen ude paa Havet. Byen ligger bekvemt for mindre Udflugter i den omliggende, smukke Natur, og nogle Dage ville være vel anvendte til Ophold her; kun

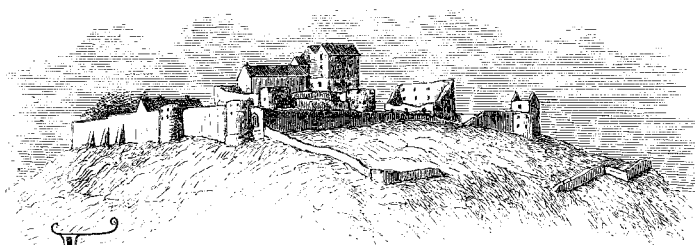
en god halv Times Spadseretour fører til Slotsruinerne. Forbi den nye Kirkegaard naaer man snart et Granitbrud, hvorfra en herlig Udsigt aabner sig udover det omliggende Landskab og Skovene omkring den smukke Eiendom Hammersholm, tidligere kaldet Slotsvangegaard. Af Oldtidsminder findes Vest for Gaarden Blaaholt flere Bauta-stene, Gravhøie og Røser. Tæt Nord for Allinge paa en Fladklippe lidt Vest for Landeveien findes Helleristninger, fremstillende bl. A. flere Skibsfigurer. Destoværre blev en nærliggende Klippe med endnu interessantere Helleristninger

Helleristninger ved Allinge.
(Ødelagte).

ved Uagtsomhed bortsprængt. Som Afbildningen viser, fremstilledes her en menneskelig Figur og flere Skibsfigurer. Kun et Kvarters Vei fra Allinge ligger Sandvig, Kongerigets mindste Kjøbstad, som bestaar af fire Gader eller Veie med omtrent 60 Huse, omgivne af venlige Smaahaver langs den klippefulde Kyst. Byen har c. 330 Indbyggere. Havnen er kun for smaa Fartøier. I Sandvig findes et militairt Materialhus. Czar Peter den Store har paa Grund af Modvind opholdt sig nogle Dage i Byen.

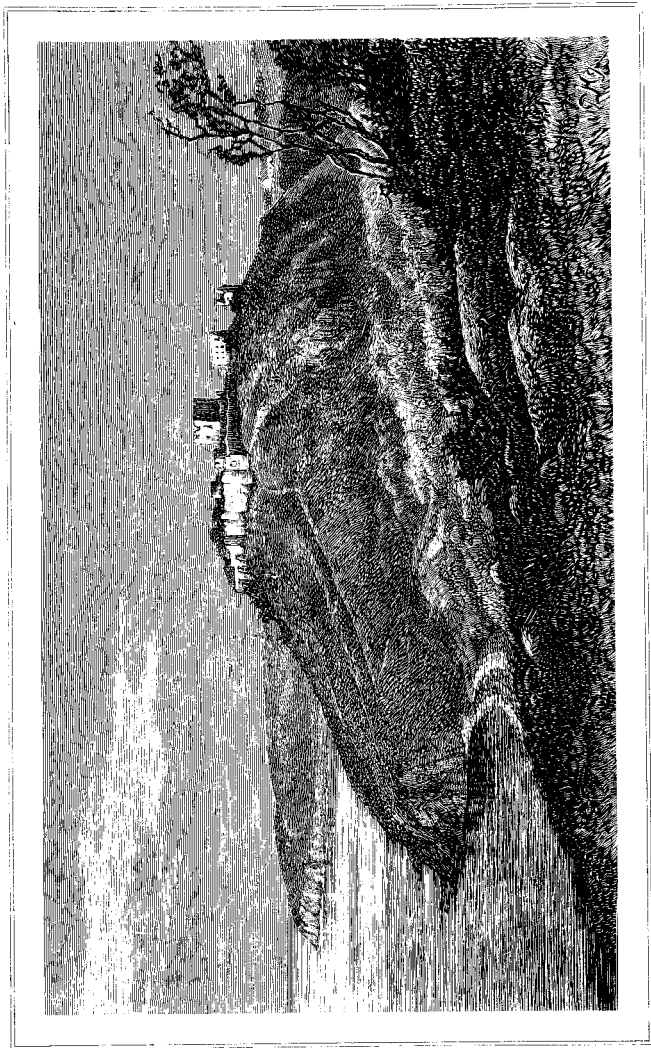
I Sandvig svinger Veien bort fra Kysten i sydvestlig Retning gennem det Dalstrøg, som ligger mellem Langebjerg og Hammersholms Bakker i Syd og Hammerens Klippemasser i Nord. Veien løber med jevn Stigning langs med Hammersøens sydlige Bred op imod det lange, skovbevoxede Bakkedrag, Galgebakkerne, over hvis Trætoppe Blanch's Hotel hæver sit Tag. Vil man tage Ophold paa Hotellet, dreier man tilhøire ad Veien, som langs med Bakken fører dertil. Ønsker man derimod at komme lige til Hammershuus Ruiner, følger man Hovedveien ligefrem gennem den sandede Hulvei, hvor en smuk Udsigt aabner sig ud over de foranliggende Marker til Havet og Slotslyngen og til Slottets Mure og Taarne, som hæve sig paa Klipperne midt i Landskabet. Veien fører tæt hen til Ruinerne, til et Par tidligere smaa og uansete Husmandshuse, i hvilke der nu findes Gjæstgiverier. Navnlig har det saakaldte »Hotel Hammershuus« (Anders Jensen) i de senere Aar taget et betydeligt Opsving, og her pleie gjerne Bornholmerne paa deres Kjøretoure til Slottet at gjøre Holdt.

Hammershuus Slot er opført paa en 252' høi, næsten ubestigelig Klippeknude med dybe Dale paa de tre Sider. Den fjerde, vestlige Side vender ud mod Søen, hvor den steile, skjærfulde Kyst forhindrer enhver Landgang. Slotsklippens Sider hæve sig lodrette mod Syd og Nord; mod Øst er Skraaningen noget jevnere, og her findes Adgangen til Slottet. Stedet har saaledes af Naturen været en fortrinligt befæstet Borgplads. I Almindelighed findes urigtigt angivet, at Valdemar den Store skal have bygget Hammershuus 1159 mod Vendernes Anfald. Middelalderens Optegnelser nævne imidlertid intet Aarstal for Slottets Opførelse, men omtale kun, at det er grundlagt af Lunds Erkebisp, og utvivlsomt er det først opført under de store Stridigheder mellem Christopher den 1ste og Erkebiskop Jacob Erlandsen midt i det 13de Aarhundrede. Efter den kongelige Hærs Nederlag paa Øen 1259 trak Erkebispens Broder Andreas Erlandsen sig tilbage til Hammershuus, som det først efter flere Aars Forløb, 1265, lykkedes Kong Erik Glipping at indtage. 1276 tilbagegaves Øen og Slottet til Bispesædet. Under den følgende Strid mellem Erik Menved og Erkebisp Jens Grand var Hammershuus dennes faste Tilflugtsted, hvor Kong Erik Glippings fredløse Mordere fandt Beskyttelse bag de sikkre Mure. Efter at det var lykkedes Erkebispensen at undvige af sit Fængsel paa Søborg Slot i Sjælland i Aaret 1295,

slap han over til Hammershuus, hvorfra han derpaa førte sine Klager mod Kongen. Den senere Erkebisp Esger Juel aabnede ligeledes Slottet for Rigets Fjender, men maatte fortrække over til Sverige, hvorpaa Kongens Marsk Ludvig Albrektsen besatte Øen og tvang Slottet til Overgivelse 1319. Aar 1321 gav Christopher den 2den Erkebisen Besiddelsen tilbage. Ludvig Albrektsen sluttede sig senere til Esger Juel mod Kongen, hvorpaa dennes Marsk Peder Vendelbo indtog Slottet efter 16 Maaneders Beleiring 1325; allerede Aaret efter gik det dog igjen tilbage til Erkebisen, hvorpaa det, med Undtagelse af en kort Periode under Valdemar Atterdag, var i Kirkens Besiddelse i de følgende 200 Aar.

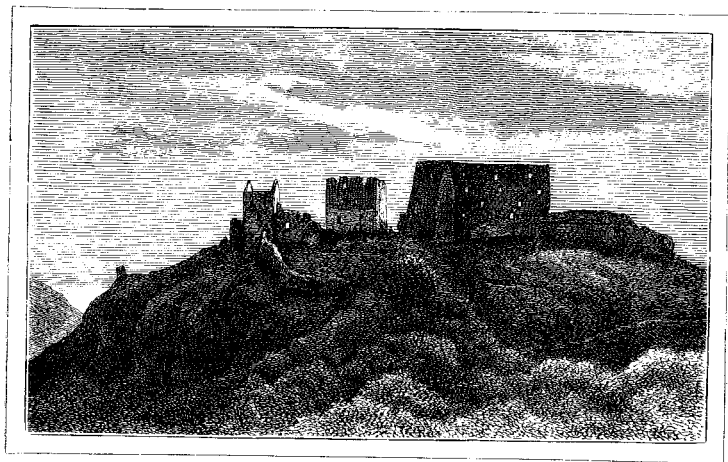
Aar 1522 inddrog Christian den 2den Øen og Slottet under Kronen, og Hammershuus fik nu en kongelig Høvedsmand. Samme Aar hen paa Sommeren ankrede den fjendtlige lybske Flaade op under Nordkysten; Hammershuus indtoges og ødelagdes, og Besætningen nedhuggedes. Jens Andersen Beldenak, Odense Biskop, som dengang var hensat her som Kongens Fange, blev befriet af sit Fængsel. Efterat Kong Frederik den 2den havde overladt Lybek Øen paa 50 Aar, holdt de lybske Fogder Hus paa Slottet indtil 1575, da det atter fik danske Befalingsmænd. 1645 havde Slottet en kort Tid svensk Besætning, efterat Holger Rosenkrantz havde maattet overgive den under Tidens Fremadskriden skrøbelige Fæstning til den svenske Admiral Wrangel. I April 1658 efter Øens Afstaaelse til Sverige overdroges Befalingen til den svenske Kommandant, Oberst Printzenskjold. Efter dennes Drab i Rønne den 8de Decbr. maatte Slottet tre Dage senere overgive sig til Landets Indbyggere. Som Fæstning havde det nu ved Skytsets større Fuldkommenhed udspillet sin Rolle, og navnlig efter Christiansøes Befæstning 1684 mistede det sin Betydning

Udsigt fra Slotslyngen til Hammershuus og Hammeren.

og forfaldt snart fuldstændigt. Corfitz Ulfeld og Leonora Christine sade fangne her Juli 1660—Decbr. 1661. Et Forsøg paa Flugt i Marts 1661 mislykkedes; de slap i en ynkelig Tilstand ned ad de steile Klipper og naaede Sandvig, hvor de bleve grebne. Senere sad den bekjendte Fritænkter og Guldmager Johan Dippel her i Fængsel.

Aar 1736 laa flere af Bygningerne i Ruiner, som oven-

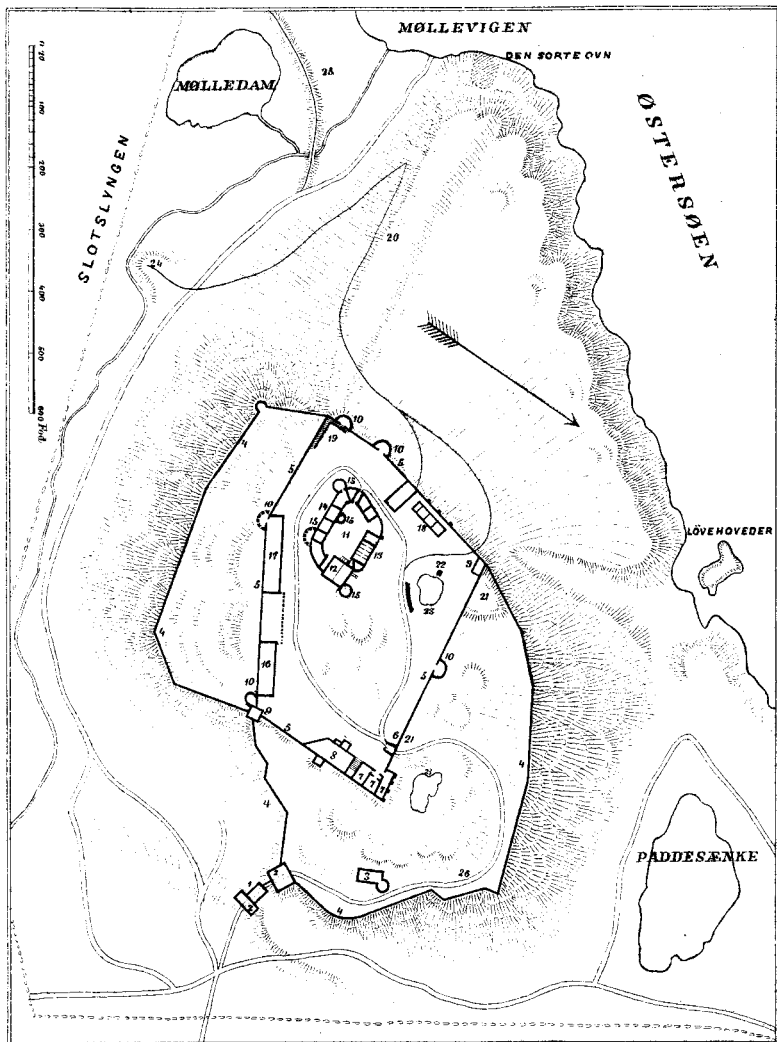
Hammershuus Ruin, set fra Holdepladsen.

staaende Billedvignet med Slottet, set fra Syd, viser; dog vedligeholdtes endnu i nogle Aar Vagten paa Hammershuus. 1742 begyndte en regelmæssig Nedbrydning for Regjeringens Regning, og snart efter stod det store Bygningskomplex uden Tag. Af Stenene førtes en Del til Rønne for at benyttes til Hovedvægtsbygningens Opførelse 1743. De gamle Slotsmure laa nu ganske uden Tilsyn, og Bønderne kjørte Aar efter Aar nedbrudte Sten bort derfra; da udstedtes

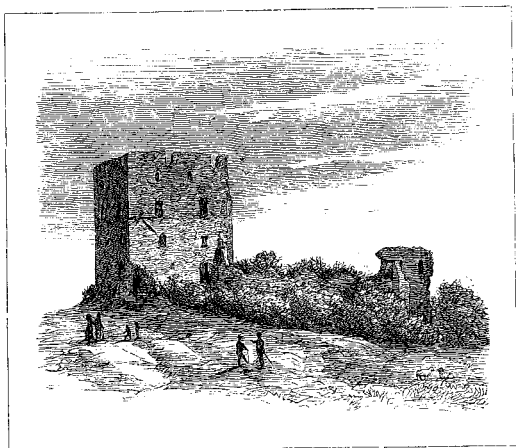
endelig Forordningen af 21de April 1822, som forbød dette Uvæsen, og den nyere Tid søger at bevare det Tiloversblevne og gjøre Fortidens Uret god igjen.

Vi ville nu vandre op i Slotsruinerne og bede Læseren kaste et Blik paa hosstaaende Grundtegnning. 1. Den spidsbuede Slotsbro, hvis ene Side tildels er nedfalden. 2. De ydre Porthuse; Grunden kan spores af det ene indenfor Broen, det andet udenfor er fuldstændigt forsvundet. 3. Spor af en firkantet Bygning med rundt Hjørnetaarn; her skal i gammel Tid Hammershuus Brothing være holdt. 4. Den lave, meget gamle Ringmur paa Klippen udenom Fæstningen; mod Syd er den nedfalden. 5. Fæstningsmuren; den nordlige og vestlige Side er endnu meget anselig, navnlig den sidste ud mod Havet, indtil 30' høi. 6. Slotsporten. 7. Tre Hvælvinger, hvoraf den nordlige ikke er udgravet. 8. Den gamle, fire Stokværk høie Magazinbygning, hvor fordem Landets Skatteydelser *in natura* oplagdes; den østlige Mur har trodset Tidens og Stormens Magt, støttet af den udvendige svære Pille. 9. To firkantede Taarne; det sydøstlige endnu smukt vedligeholdte med de spidse Gavle benævnes med Urette Ulfeldts Taarn. Af det nordvestlige Hjørnetaarn staar kun Grunden; man har herfra et imponerende Skue ned i Dybet, hvor Bølgerne brydes omkring et fritstaaende Klippeskjær, Løvehovederne. 10. Halvrunde Taarne, de saakaldte »Runddele«, udvendigt paa Fæstningsmuren; navnlig er det paa den nordlige Mur smukt og anseligt. Ved det sydvestlige har man en herlig Udsigt ned over Landet og den lange Klippekystr. 11. Den indre Slotsgaard. 12. Det sex Stokværk høie Manteltaarn, hvor Bisperne og senere de lybske Hovedsmænd havde Bolig. En af disse, Schweder Ketting, lod det restaurere, hvorfor det ogsaa benævnes Lybekkertaarnet. Endnu findes to dybe Kjælderrum,

GRUNDTEGNING AF HAMMERSHUUS SLOT

Levninger af Mellemmure, Skorsten m. m. Det havde fordem et tvedelt Tag ligesom Aa Kirke. 13. Kirkefløien, hvis nordlige Ydermur endnu ses. I Bygningens vestlige Ende var Krudtmagazin. Paa den lille Afbildning Pag. 67 af Slottet Aar 1736 ses Kirken og Manteltaarnet endnu i hel Stand og under Tag. Kirken var omtrent 34' lang og 16' bred. Loftet nedstyrtede i Slutningen af forrige Aarhundrede. Over Kirken fandtes en stor, prægtig

Manteltaarnet.

Sal, hvor kongelige Gjæster havde Ophold. Ulfeldt og Leonora Christine havde deres Fængsel her, indtil de havde gjort det mislykkede Forsøg paa Flugt. De bleve da indsatte i Manteltaarnet i særskilte Rum. 14. Den vestlige og sydlige Fløi, hvori fandtes Smedie og Værelser for Besætningen. Det øvre Stokværk beboedes paa Christian den Fjerdes Tid af Lehnsmændene. 15. Tre udvendige og et indvendigt halvrunder Taarn, som vare anbragte paa de indre Slotsbygninger. 16. Staldbygning og 17. Korn-

laden laa ved den søndre Fæstningsmur. 18. Grunden af Vicekommandantens Bolig, den sidste større Bygning som opførtes paa Slottet. 19. Gammel Løngang indenfor Fæstningsmurens sydvestlige Hjørne med to nu tilmurede Udgange i Syd og Vest; den sidste stod i Forbindelse med 20. Løbegraven, som fører ned mod Søen over Klippe-grotten, den sorte Ovn. 21. To Voldtrekanter ved den nordlige Fæstningsmur. Ved 22. fandtes en stensat Brønd, som nu er sammenstyrtet og forsvunden. 23. To Smaadamme, af hvilke den ved Slotsporten selv i varme Somre sjelden udtørres. 24. Slottets Vandmølle i Dalen Syd for Slottet, der hvor nu en Bæk er anbragt paa den frøspringende Jordtomt. 25. En Dæmning ud mod Mølle-vigen, som stoppede for Vandet fra den gennem Dalen løbende Bæk, hvorved den Lavning, hvori Mølledammen ligger, sattes under Vand. Ogsaa mod Nord findes en Dæmning langs Kysten udenfor den nu næsten tilgroede lille Sø, Paddesænke. 26. Den gamle Opkjørsel, som endnu kan ses at have været brolagt. Øst for Slottet paa Bakken laa Slotsmøllen; Stedet kan kjendes endnu.

En frodig Vegetation trives i Dalene under Slotsklippen, som stolt kneiser op over de friske Aske- og Elle-træer; løsrevne Klippeblokke og nedstyrtede Murbrokker dækkes med et tæt Vildnis af Brombærbuske, vilde Roser og altslags Buskads. Og naar Sommersolen er dalet ned under Havet, og de skrigende Alliker og Falke have søgt til deres Reder i de forfaldne Taarne og Murhuller, gjenglyder Aftenstunden af Nattergalens Slag nede fra Dalene og ovre fra den romantiske lille Klippekløft, Paradiesdalen.

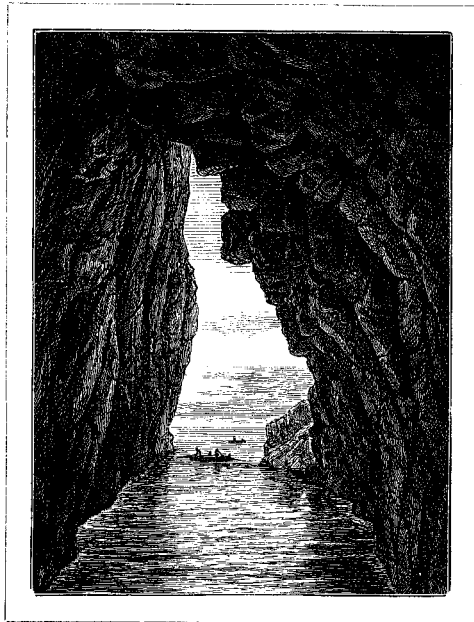
Som Grundtegningen viser, føre forskellige Veie og Stier opover og ned omkring Slotsklippen. Særligt maa fremhæves Udsigten fra Slotslyngen, hvor den smalle Stier snoer sig sydpaa langs Kysten. Man har herfra det bedste

Overblik over Ruinens enkelte Dele, og fra dette Punkt ere Billedvignetten og det ene større Billede tegnede. Paa en frisk og klar Eftermiddag frembyder Landskabet et overraskende skjønt Skue; opover Lyngbakken og de unge af Blæsten bøiede Birketræer hæver Slotsklippen sig med de gamle Mure og Taarne, som gløde i den nedgaaende Sol. Længere borte hviler Hammerens øde, mægtige Stenmasse med det ensomme Fyrtaarn paa sin Ryg. Vindens Susen og Bølgenes Bryden under Kysten forhøie Virkningen af det stemningsfulde Billede. — Under Slotsklippens nordlige Side kan man komme ned til Løvehovederne; med Paalandssø maa man ikke forsømme herfra at betragte den skummende Brænding.

Enten over de nordfor Slottet liggende Galgebakker, hvor der tidligere stod en Del Bautastene, af hvilke nu kun en eneste er tilbage, eller omkring ad Sandvigveien kommer man til Sænebugten, hvorfra man ser Ruinerne kneise stolt paa den høie Klippeknude; det andet større Billede er tegnet herfra. Manden i det lille Hus, man passerer forbi, har sin Baad liggende her og besørger Roningen for de Reisende ned langs Kysten. Baaden sætter sin Kurs forbi to store Stenblokke, Studene, over til den vaade Ovn, en c. 120' dyb og 40' høi Indskjæring under Klippen, hvor de høie, af Bølgerne afglattede Sider hvælve sig til en prægtig Grotte op over den speilblanke Flade. Paa en klar Sommerdag mod Solnedgang spille de mørke Klipper og det klare Vand i en Rigdom af Farver, hvorigjennem de neddryppende Vanddraaber blinke mod Lyset.

Fra den kjølige Grotte styrer Baaden Syd paa forbi Jomfruen, en af Feldspath-Kvarts dannet Figur, hvis hvide Masse paa den mørke Strandklippe flygtig kan minde om en henstrakt, kvindelig Skikkelse. Derpaa omseiles Løvehovederne, og tilsidst gaar Farten ned til den sorte

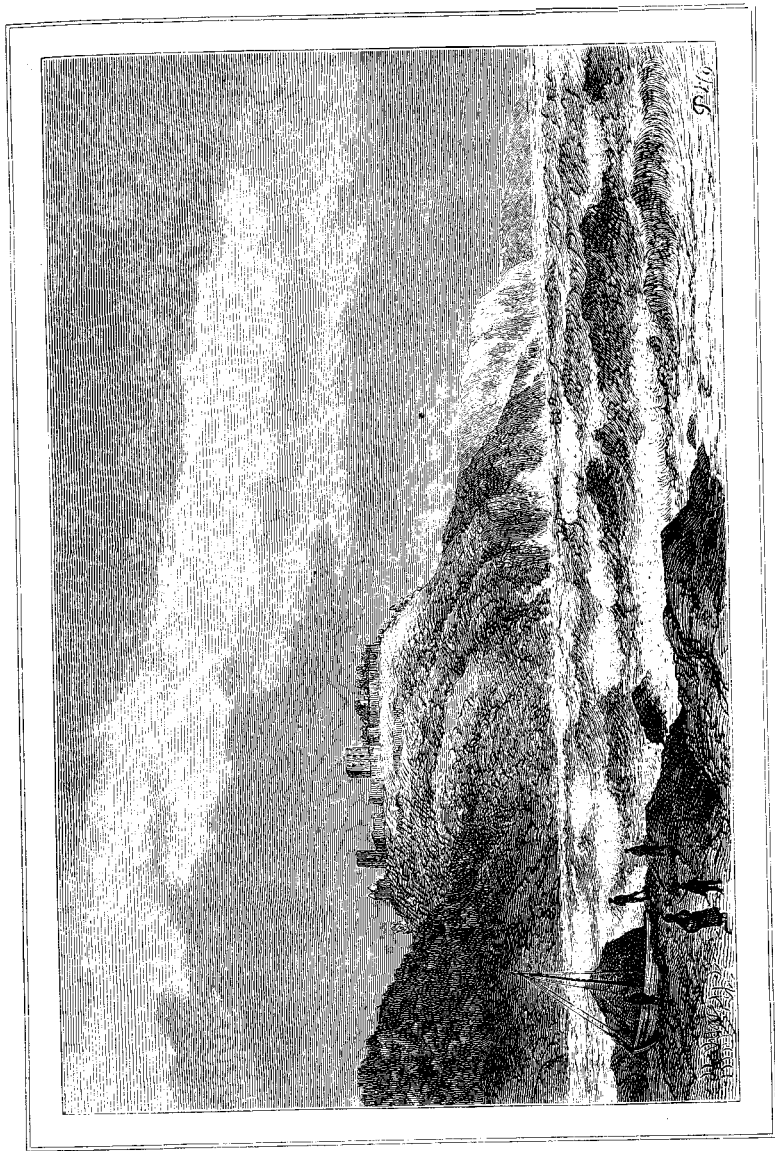
Ovn, som dog er langt mindre end den før omtalte. Denne mindre Ovn ligger ganske tæt ved Møllevigen, hvor Baaden efter Ønske kan lægge til. Med Behændighed og Dristighed kan det i ganske stille Veir lykkes fra Landsiden at naa ud omkring Skjæret til Grotten; men

Den vaade Ovn.

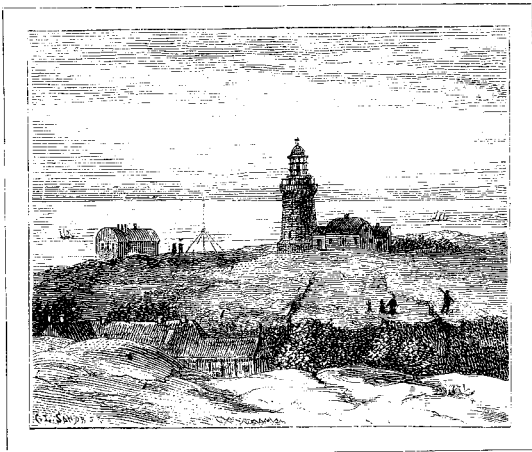
Vandet er dybt, Klippen slimet, og Forsøget maa derfor fraraades.

Veien er noget trættende opad Hammerens glatte Græsskraaninger og afslebne Klippeflader. I en dyb Fjeldkløft ses pludselig Tagryggen af Fyrbetjentenes Bolig, som her ligger i Læ omgiven af en lille Have. Fyret

Hammershuus set fra Sænebugten.

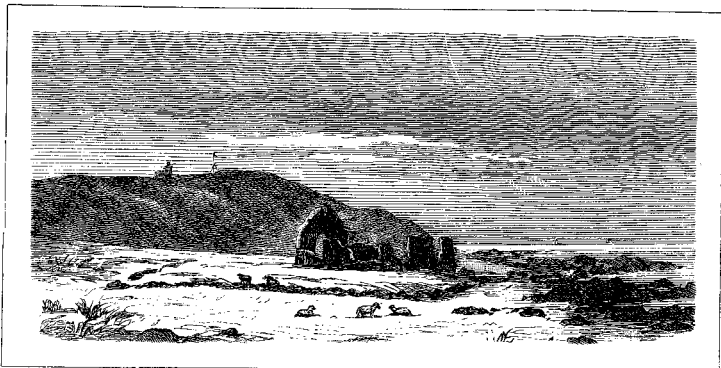
laa tidligere paa det 272' høie Steilebjerg, hvorfra der fra Begyndelsen af Aarhundredet om Natten blev vedligeholdt et Blus, som var Forløber for det 1837 tændte Lampefy. 1871 afløstes dette af det nuværende paa Ørnebjerg. Dette er et fast Lindsefy af første Orden, anbragt paa et 40' høit rundt Taarn af Granit, som er brudt paa Stedet. Ved Hammershuus Fyr er tillige Signalstation med Taagesignal. En smuk Udsigt har man

Hammershuus Fyr.

herfra ud over Landet; tilhøre ses Ruinerne, fjernere Fiskerleiet Vang, ligefor ligge Blancs Hotel og den tidligere Slotsladegaard, Hammersholm, omgivne af friske Skovdrag, og tilvenstre i Øst Husene i Sandvig By. Mellem Steile- og Hjortebjerg i Nord og Langebjerg i Syd ligger den indtil 42' dybe Hammersø, godt 2000' lang og af et Areal paa omtrent 18 Tdr. Land; Overfladen ligger 21' over Østersøen. Den sandede Dalsenkning omkring

Søen er saa lav, at Hammeren paa længere Afstand for de Forbiseilende synes at være en Ø for sig. Hammeren blev for nogle Aar tilbage solgt til et Interessentskab, som har anlagt Stenhuggeri her. De mægtige Klippesider ere nu sørgeligt mishandlede. Yderst i Nord under Ørnebjergget sænker Hammeren sin Stenmasse ned i en Lavning, hvor man møder en Flyvesandstrækning, Sandhammeren. Ved den skjærfulde Kyst, som her danner en lille naturlig Havn, ligge Ruinerne af det i Bispernes Tid

Salomons Kapelruin.

opførte Salomons Kapel. Forfaldne Mure ses endnu af et 43' langt og 23' bredt Langhus med et firkantet Vaabenhus, hvis Indgangsside er ret godt bevaret. Materialet er utilhugne Sten med iblandede brændte Sten. Udenom Kapellet ses Grunden af det omliggende Kirkegaardsgjærde, i hvis nordvestlige Hjørne, kun nogle faa Skridt fra Stranden, Salomons Kilde findes, hvis Vand man tidligere antog havde en lægende Virkning. Kapellet skylder sikkert Kilden sin Tilblivelse; det er blevet benyttet til Gudstjeneste, naar de Syge til bestemte Tider af Aaret

søgte hertil for at hente Lægedom. Endnu kan spores Indgjærdinger, sandsynligvis efter fordums Fiskerhytter, som ere blevne forladte ved Sandets Fremtrængen. Efter et gammelt, men tvivlsomt Sagn skulle Bjælkerne være nedbrudte 1645, og Kapelklokken være ophængt i Allinge Kirke. Den hosstaaende Afbildning viser Kapelruinen beliggende ved Kysten og i Baggrunden Hammeren med Fyret.

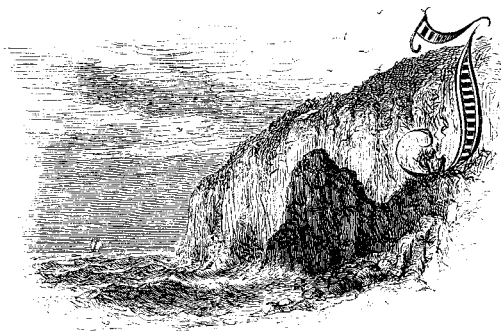
Blandt Bornholms Seværdigheder vække Slotsruinerne og den omgivende, storslaaede Natur størst Interesse, og Reisende opholde sig derfor stundom her i længere Tid. Et billigt og efter Forholdene godt Opholdssted vil man finde i de lige ved Ruinerne liggende to Gjæstgiverier. Det nærmest Slottet liggende, »Hotel Hammerhuus« (Anders Jensen) er i de sidste Aar blevet betydeligt udvidet; man har herfra en fortrinlig Udsigt til de gamle, kneisende Murværker. I Aaret 1887 er det midt paa Galgebakkerne, tæt ved Søen, beliggende store og smukke Blanch's Hotel blevet fuldført. Hotellet er i alle Henseender indrettet efter Nutidens Fordringer og har en henrivende Beliggenhed i det smagfulde Park- og Haveanlæg, hvortil Skoven paa den sandede Bakke nu er omdannet. Overalt findes Bænke, hvorfra man kan nyde det vidtstrakte Overblik ud over Havet og ind over Landet. En Trappe fører ned til Sænebugten, hvor den sandede Bund og det klare Vand indbyde til et Bad.

Fra Slotsruinerne fører den gamle, i de senere Aar forbedrede Kjørevei sydpaa ned over Lyngen. Over Sandbakker og Klippeflader bugter den sig gennem en Ungskov af Birk og El, som trives frodigt mellem Lyug og Enebærbuske. Senere fører den ned over den smukke Skovdal, Finnedalen, og derpaa gennem et øde Landskab med vidtstrakte, lyngklædte Klippemarker og med et enkelt Hus, hvor en Strimmel Jord har kunnet renses for

Sten og indlægges til Avlsbrug. Fra de høitliggende Bakker har man en smuk Udsigt over Kysten mod Nord, hvor Ruinerne og Hammeren efterhaanden tabe sig i det Fjerne.

En lille halv Mil Syd for Hammershuus ligger Fiskerleiet Vang, hvortil man kan komme enten ved at gaa ad den smukke Vei op over Slotslyngen eller ved at følge Kjøreveien og dreie ud gennem Finnedalen. Er man tilvogns, maa man først kjøre et godt Stykke sydpaa og da dreie ned ad en lille Bivei, hvor man snart overraskes ved at se Fiskerleiets Huse ligge spredte mellem Klipperne nede ved Stranden. Det er en romantisk lille Plet, og man venter mindst i denne alvorlige Natur at træffe venlige Boliger med Haver og en lille Lund paa den terrasseformige Skraaning. Havnen er vel kun *en miniature*, men dog rummelig nok for Stedets Baade. Frokost og Kaffe kan faas hos en af Fiskerfamilierne. Saafremt Aarstiden har været noget regnfuld, maa man ikke forsømme at gaa lidt Nord paa, hvor en Bæk har sit Udløb ned over Klipperne og danner et lille Vandfald.

Fra Vang fører en Gangsti langs Kystskrænten til Johns Kapel op over Lille- og Store Ringebakke (292 Fod høi). Touren er noget anstrængende op over Bakkerne gennem den høie Lyng med de sammenkastede Klippeblokke, men lønnende ved den vidtstrakte Udsigt ud over Havet. Langs Kysten findes en Række prægtige, steile Klippeskrænter, mellem hvilke Johns Kapel er mest bekjendt. I Nærheden heraf findes flere Gaarde, hvor Reisende kunne gjøre Holdt: Kaasbygaard (Spanner), Høiegaard og den nærmest Klipperne liggende Enesgaard. En Bivei fører ud til Kjøreveien.

Johns Kapel er Nordvestkystens smukkeste Klippeparti. Gjennem en smal Fjeldkløft fører en steil Trappe fra den 130' høie Skrænt ned

mod Stranden. Blomster og Smaabuske mylre frem fra Revnerne i de lodrette, mosbegroede Stenvægge, hvorunder de nedstyrtede Klippeblokke dækkes af et tæt Krat af Brombærbuske og Hyld. Stedet har sit Navn af en isoleret Klippe, foroven tildannet ligesom en Talerstol; en smal Indgang underneden i Havbrinken fører ind til en lille Hule, hvor ifølge Sagnet en Eneboer John skal have havt sit Opholdssted og oppe fra Klippen talt Kristendommens Ord til de paa Stranden forsamlede Hedninger.

Det er især heldigt at besøge Johns Kapel, naar en Vestenstorm sætter Søen op mod Kysten. Mod den hvide, lodrette Klippe. Hvidkleven, bryder Søen da i sin fulde Styrke og kaster de fremvæltende Bølgers Skum tilveirs i Klippens hele Høide. Gjennem Stormen lyde gennemtrængende Skrig fra de talrige Fugleskarer, som bygge i Klipperevnerne. Syd for Kapellet paa den af nedfaldne Stenmasser opfyldte Kyst findes et Par Grotter. Den lille ovenstaaende Vignet viser den mørke Kapelklippe, som træder frem foran Hvidkleven. Paa det større Billede ses den høie Trappenedgang og Udsigten sydefter langs Kysten.

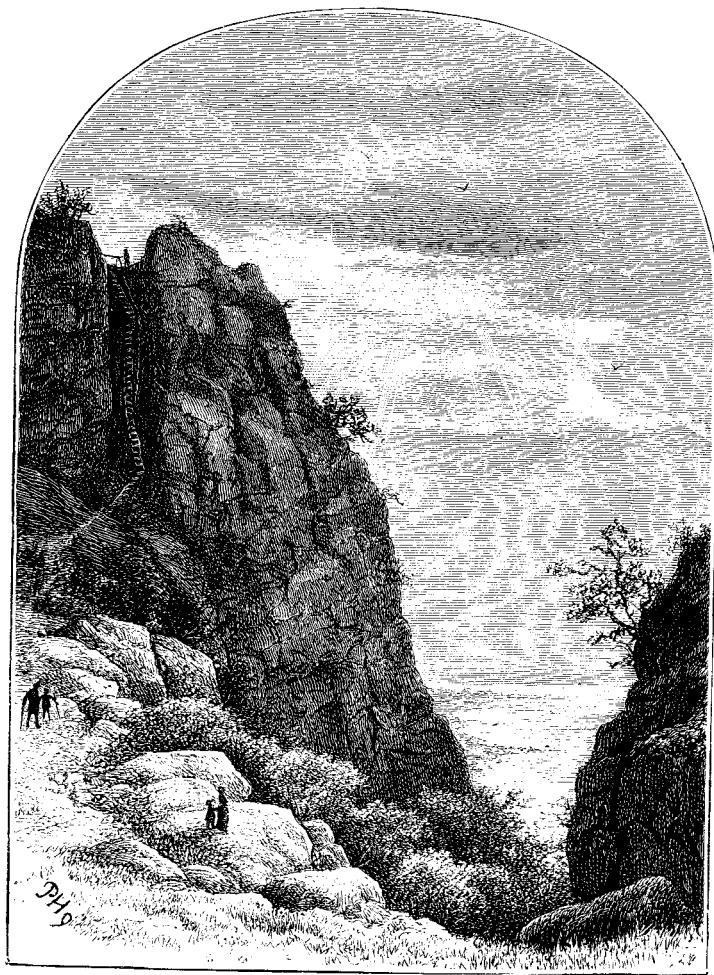
Fra Johns Kapel løber en Vei i sydvestlig Retning udenom Hellig Peders Fiskerleie over Kjæmpeaaen til

Hasle. En anden støder til den fra Hammershuus kommende Vei, der løber længere inde i Landet og møder Hovedveien mellem Allinge og Hasle ved Ruths Kirke, som er opført paa en 436 Fod høi Bakke, hvorfra man har en prægtig Udsigt til alle Sider ned over Landet.

Kirken, oprindelig Sct. Andreas Kirke, bestaar af et nyt opført Taarn med stor Bue til Langhuset, Kor og Korrunding. En Niche findes ved hver Side af Korbuen. Korrundingen er udvendig ved otte Pilastre delt i syv Felter og smykket med udhugget Arbeide i Fraadsten. I det gamle, nu nedbrudte Taarns nederste Hvælving fandtes oprindelig en Indgang i Vest, som senere var spærret ved udvendig Tilmuring. Opgangen var i Nord til andet Stokværk, som ligeledes havde hvælvet Loft. I den vestlige Mur laa Trappen til 3die Stokværk. En nyere Tilbygning er opført mod Nord, hvorved Kirken er betydeligt udvidet.

Ved den i Aaret 1887 foretagne delvise Ombygning er det gamle Vaabenhus nedbrudt, den søndre Døraabning tilmuret, og Indgangen henflyttet til den vestlige Taarnmur. Klokkerne ere overflyttede til det nye Taarn fra det gamle, særskilte Klokketaarn, der endnu staar som et interessant Minde om Kirkens oprindelige Indretning. Ruths Kirketaarns tidligere hvide Mure tjente forhen til Sømærke.

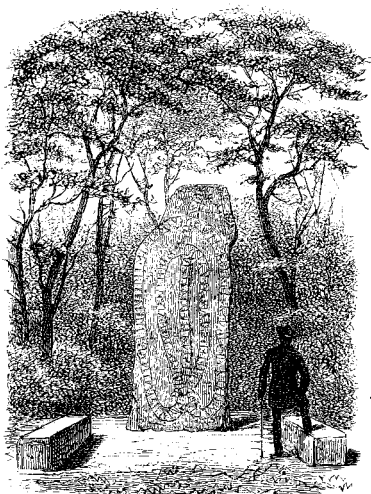
Fra Ruths Kirke gaar Veien rask ned ad Bakke til Hasle. En Fjerdingvei herfra udsender den en Sidevei Syd paa ned over Tassen, hvorved Omveien ad Hasle kan undgaas.

Klippeparti ved Johns Kapel.

Hasle

beliggende paa Vestkysten, er ligesom Rønne af utvivlsom gammel Oprindelse: Nørre Herred kaldes meget tidlig Hasle Herred. Kysten er paa dette Sted temmelig høi og ikke heldig for Opkjørselen fra Havnen. Denne har indtil 11 Fods Dybde og er i de senere Aar, navnlig af Hensyn til Anlægget af det Syd for Byen liggende Teglværk, istandsat med stor Bekostning: men Byens Beliggenhed saa nær det af Naturen mere begunstigede Rønne er ikke heldig. Byen tæller c. 1100 Indbyggere. Kirken, opført af Kampesten, har et lille, sort Spir. Paa Kirkegaarden staar en Runesten, Marevadstenen, hvorpaa læses: »Aulakr lod reise Sten denne efter Sasur, Fader sin, Bonde goden. Gud hjælpe Sjæl hans og Sankt Mikael.« Paa Torvet ligger Raad- og Thinghuset for nørre Herred. Ved Posthuset er Telegrafstation. Postvognen mellem Rønne og Alinge kører gennem Hasle. Flere Gjæstgiverier (Hotel »Erna« og Hotel »Hasle«). Dampskibsforbindelse med de østbornholmske Byer og Kjøbenhavn. Byen er bekendt for sine dybe Brønde, som den Reisende ikke maa forsømme at kaste et Blik ned i. Hasle Kommenagvavit er ikke uden Grund i godt Ry paa Øen.

Runesten ved Brogaard.

En Fjerdingvei fra Hasle, hvor Veien svinger ved Brogaard, staar i Hjørnet af en lille Skov en prægtig, stor Runesten, Brogaardstenen, som Tiden med sin fredende Interesse har givet en smuk Opstilling; dens i store Bugtninger sammenslyngede Skrift fortæller, at: »Svenkr lod reise Sten denne efter Toste Fader sin og efter Alflak Broder sin og efter Moder sin og efter Søster sin.« Nord for Brogaard aabner sig en smuk lille Klippedal, Svartingedalen, hvor Klippesiderne vel ikke ere synderlig høie; men hvor man dog finder det Karakteristiske for Øen: de haarde Klipper omgivne af frodige, grønne Træer.

Følger man Veien fra Hasle videre mod Øst forbi Brogaard, føres man op over de høie Bakker ved Simlegaard og videre til den i Aarene 1881—82 nyopførte Clemens Kirke, beliggende paa en Bakke i et stærkt couperet Terrain.

Den nye Kirke er opført i romansk Stil og afgiver Plads til c. 1000 Tilhørere. Den er smukt bygget af Granit med et Taarn i Vest, hvorigjennem Hovedindgangen er lagt. Klokkerne ere ophængte i Kirketaarnet og det særskilte Klokketaarn nedbrudt. Ved Kirken findes flere Runestene; en beretter, at »Sven og Ketel reiste (denne) Sten efter Vitkar, Fader deres.« En andens Indskrift lyder: »Silfr lod reise Stenen efter Audbjarn, Bonde sin. Krist hjælpe Sjæl Audbjarns i Lys og Paradis. Krist hjælpe Sjæl Esbjørns, og Guds Moder og Sankt Mikael i Lys og Paradis«. Paa en tredie, vistnok ufuldstændig Sten læses: »Ærkebiskops Mairakhii?«

Den ældre, nedbrudte Kirke bestod af de to nederste Stokværk af et Taarn, Langhus med senere indsatte Hvælvinger, firkantet Kor og Korrunding. Taarnets nederste Afdeling var overhvælvet mellem den nordlige og sydlige Mur. I den sydlige Mur fandtes Opgang til andet Stok-

værk. Hvelvingen var her nedbrudt ved Taarnets Nedtagelse efter et Lynnedslag. Trappen videre op var ligeledes afbrudt. Under Gulvet i Skibet fandtes en gammel muret Begravelse. Vaabenhuset var senere tilbygget. Særskilt Klokketaarn.

Veien fra Brogaard fortsættes forbi Clemens Kirke i sydostlig Retning ned til Almindingen og skjærer ved Aarsballegaard den fra Rønne til Østerlarsker kommende Vei. Forbi Kirken løber endvidere Veien fra Rø, som fortsættes forbi Ny Kirke og tilsidst ved Blykobbegaard støder til Rønne—Hasle Veien.

Ny Kirke, oprindelig Allehelgenes Kirke, en af de fire Rundkirker, bestaar af et Rundhus, hvis nordre Dør er tilmuret, et firkantet lille Kor, Korrunding og senere tilbygget Vaabenhus. Særskilt Klokketaarn. I Rundhuset staar en tyk Midtpille af tilhugne Sten, hvorfra en ringformet Tøndehvelving er spændt over til den 5' tykke Ydermur. Mod Nord i et lille Murfremspring er Opgang indvendig fra til anden Afdeling, hvor Midtpillen er af raa Sten. Ligesom ved Nylars Kirke findes her Spygatter i Ydermuren. Trappen fører videre op, men den øverste Afdeling er nedbrudt; Reparationer i den vestlige Mur tyde paa, at Nedbrydningen kan have været nødvendig. Det raa Byggearbeide røber en høi Alder, og vistnok er denne Kirke den ældste af de fire Rundkirker. Navnet »den ny Kirke« lader ialfald formode, at denne Bygningsstil ikke var set før paa Øen. Ved Kirken findes to Runestene; paa den ene læses: »(... satte Sten) denne efter Sven Søn sin, Dreng . . . Broder. Krist hellige hjælpe (deres) Aand«. Tæt ved Ny Kirke ligger Vællensgaard, ved hvilken findes en smuk Kjæmpehøi, Baunehøi, med en Kreds af mindre Sten forneden og en stor Bautasten paa Toppen; Høien er et gammelt Baunested.

Hovedveien fra Hasle, som ved Brogaard svinger mod Syd, fører gjennom venlige Smaaskove og over rislende Aaløb og følger langs med Grændsen af Klippeformationen, hvor Duebjerg og Hoglebjerg hæve sig i Øst. I Vest dækkes snart Udsigten til Havet af Sandflugtskoven, en i Aaret 1819 anlagt, langstrakt Skovplantning af Fyr, El og Birk, som dækker den sandede Kyststrækning fra Hvide Odde Nord for Rønne og langt op mod Hasle. Flyvesandet havde her leiret sig i betydelige Masser og trængte stedse videre ind over Landet, indtil den $\frac{3}{4}$ Mil lange Strækning blev beplantet. Over Trætoppene hæver sig den høje Skorsten fra Hasle Teglværk, hvor smukke, store Fabriksbygninger ere opførte. Noget sydligere ligger det tidligere Sorthat Kulværk, hvor der findes fortrinlige Lerlag. Ved Mulebygaard ligger en betydelig Brandpletsplads, og i Omegnen ses adskillige smukke Kjæmpehøie. Tre Fjerdingsvei fra Rønne gaar Veien over Blykobbeaa, hvor Vandmøllen med Prindsens Kilde er et yndet Maal for de Spadserende. Medens Kjøreveien derpaa løber langs med Sandflugtskovens østlige Grændse, snoer den smukke Kongesti, opkaldt efter Frederik den 7de, sig ned gennem Skoven, forbi en for Sandflugtskovens Anlægger, Kancelliraad P. Jespersen opreist Mindesten og sex i Række liggende Kjæmpehøie, Tillehøie, til Villa Nova, et søgt lille Beværtningssted. Ved Seiersgaard svinger Stien ud til Kjøreveien lige i Skovens Udkant, og i kort Afstand ligger Rønne By med sine røde Tage, Vindmøllerne, det sorte Kirkespir og de høie Master fra Skibene i Havnen, imellem hvilke en Røgsky hæver sig fra det ventende Dampskib.

Dampskibe, Postkjørsel, Vognleie og Telegrafstationer.

Postdampskibene Thor, Heimdal, Hjalmar og Skandia seile om Sommeren daglig mellem Kjøbenhavn og Rønne. Fra Kjøbenhavn Kl. 7 Eftm., om Lørdagen anløbende Ystad, og desuden Torsdag Kl. 7 Form. anløbende Trelleborg og Ystad. Fra Rønne daglig Kl. 10 Eftm. og desuden Onsdag Kl. 2 Form. anløbende Ystad. (Se iøvrigt Bekjendtgørelserne i »Berlingske Tidende« og i »Reiselisten«). Reisen directe over medtager sædvanlig c. 9 Timer. Expedition: Kvæsthusgade 7. Afgangssted: Kvæsthusbroen.

Priserne ere:

	1ste Plads	Dæksplads
Kbhvn.—Rønne	8 Kr. 50 Øre.	4 Kr. 50 Øre.
Kbhvn.—Rønne, Tour og Retour (6 Uger)	13 - » -	» - » -
Kbhvn.—Trelleborg	2 - 50 -	1 - 50 -
Kbhvn.—Trelleborg, Tour og Ret. (6 U.)	3 - 50 -	2 - 50 -
Kbhvn.—Ystad	5 - » -	3 - » -
Rønne—Trelleborg eller Ystad . . .	5 - » -	3 - » -

Betydelig Moderation for Familier af een Husstand og for sluttede Selskaber.

Om Sommeren gaar daglig Vogn mellem Rønne og Blanch's Hotel ved Hammershuus. Billet 1 Kr. — Kbhvn.—Blanch's Hotel, gjennemgaaende Billet, 1ste Plads Tour og Retour 14 Kr. Børn det Halve.

I Forbindelse med Dampskibenes Ankomst og Afgang gaar der daglig Kl. 5 Form. Postvogn fra Rønne: til Allinge over Hasle, til Svaneke over Nybro og til Nexø over Aakirkeby; dog afventet eventuelt Dampskibets Ankomst til Kl. 10 Form. Fra Nybro afgaar daglig efter Postvognens Ankomst Vogn til Gudhjem. Til Rønne daglig Postvogn fra Allinge og Nexø Kl. 6 Eftm. og fra Svaneke Kl. 5 $\frac{1}{2}$ Eftm. Fra Gudhjem Vogn Kl. 6 $\frac{1}{4}$ Eftm. til Nybro, i Forbindelse med Postvognen fra Svaneke. Baadpost fra Svaneke—Christiansø Mandag, Onsdag, Fredag og Lørdag Kl. 9 $\frac{1}{2}$ Form. Postbefordrin-

gen maa særligt anbefales. Taxten er 60 Øre pr. Mil. Billetpriserne ere: Rønne—Aaby 60 Ø. Rønne—Hasle 90 Ø. Rønne—Vedby 150 Ø. Rønne—Allinge 195 Ø. Aaby—Hasle 60 Ø. Aaby—Vedby 105 Ø. Aaby—Allinge 150 Ø. Hasle—Vedby 60 Ø. Hasle—Allinge 105 Ø. Vedby—Allinge 60 Ø. Rønne—Ringebye 60 Ø. Rønne—Aarsballe 105 Ø. Rønne—Nybro 150 Ø. Rønne—Godthaab 195 Ø. Rønne—Svaneke 255 Ø. Rønne—Gudhjem 195 Ø. Ringebye—Aarsballe 60 Ø. Ringebye—Nybro 90 Ø. Ringebye—Godthaab 135 Ø. Ringebye—Svaneke 195 Ø. Ringebye—Gudhjem 135 Ø. Aarsballe—Nybro 60 Ø. Aarsballe—Godthaab 90 Ø. Aarsballe—Svaneke 150 Ø. Aarsballe—Gudhjem 90 Ø. Nybro—Godthaab 60 Ø. Nybro—Svaneke 105 Ø. Nybro—Gudhjem 60 Ø. Godthaab—Svaneke 60 Ø. Svaneke—Christiansø, Tour og Retour 200 Ø. Rønne—Nylars 60 Ø. Rønne—Aakirkeby 120 Ø. Rønne—Egeby 180 Ø. Rønne—Nexø 240 Ø. Nylars—Aakirkeby 60. Nylars—Egeby 120 Ø. Nylars—Nexø 180 Ø. Aakirkeby—Egeby 60 Ø. Aakirkeby—Nexø 120 Ø. Egeby—Nexø 60 Ø.

Reisende til Almindingen, som kjøre med Posten til Aarsballe, kunne paa Aarsballegaard (Gaardeier Sode) faa Vogn til Christianshøi. For en enkelt Reisende 150 Ø. og 50 Ø. mere for hver Reisende, der kjører paa samme Vogn.

Reisende fra Almindingen til Rø kunne benytte Postvognen fra Aarsballe til Nybro og derfra kjøre videre med Postvognen til Gudhjem. Dog maa bemærkes, at der ved de mindre Stationer ikke afgives Bivogn, saafremt Postvognen er fuldt besat; dette er dog næsten aldrig Tilfældet.

Det østbornholmske Dampskibsselskabs Skibe Jarl og Erna afgaa om Sommeren fra Kjøbenhavn til Hasle, Allinge, Gudhjem, Svaneke og Nexø Tirsdag Kl. 8 Eftm., Torsdag Kl. 7 Form. og Lørdag Kl. 8 Eftm. Fra Nexø Tirsdag, Torsdag og Lørdag Eftm., fra Hasle Kl. 9 Eftm. Under gunstige Veirforhold pleie Skibene at lægge til udfor Helligdomsklipperne. (Se iøvrigt Bekjendtgjørelserne i «Berlingske Tidende» og i »Reiselisten«.) Reisen til Hasle medtager sædvanlig c. 9 Timer. Expedition: Amaliegade 15, Afgangssted, Kvæsthusbroen.

Prisen er:

	1ste Plads	Dæksplads
Kbhvn.—Bornholm	8 Kr. 50 Øre.	4 Kr. 50 Øre.
Tour og Retour (6 Uger)	12 - 75 -	6 - 75 -

Betydelig Moderation for Familier af een Husstand og for sluttede Selskaber.

Billetter faas ombord i Skibene. Om Sommeren gjør man bedst i forud at sikre sig Køieplads ved Bestilling i Expeditionerne.

Telegrafstationer

findes i Rønne, Hasle, Allinge, Gudhjem, Svaneke, Nexø og Aakirkeby.

Vognleie.

Prisen for en Vogn, Jagtvogn eller Landauer, er 10--14 Kr. pr. Dag (iberegnet Kudskens Underhold), med Moderation for Toure, som medtage flere Dage.

Indholdsfortegnelse.

	Side		Side
A a Kirke	4. 12. 16. 38--41.	Byens Frihed	36.
Aa Kirkebakke	3.	Bykilden	45.
Aakirkeby	38.	Bækkegaard	11. 54.
Aare Myre	28.	Bølshavn	51.
Aarsballe	26.	C hristianshøi	27.
Aarsballegaard	25. 26.	Christiansø	48. 49. 50.
Aarsdale	8. 47.	Clemens Kirke	16. 82. 83.
Allinge	3. 64. 65.	D ronningestenen	33.
Almindingen	6. 27--35.	Duebjerg	84.
Amtmandstenen	61.	Duegaard	43.
Arnager	9. 36.	Due Odde	5. 10. 43.
B alsmyr	13.	Due Odde Fyr	43.
Baunehøi	10. 83.	Dyndalen	61. 62.
Bjergegaardsbakkerne	10. 11. 26.	Dyndalebæk	62.
Blaaholt	65.	Døvredalen	10. 44.
Blanch's Hotel	66. 77.	E geby	10. 44.
Blemmelyng	10. 36.	Egla Enge	18. 41.
Blykoppeaa	84.	Ekkodalen	33.
Blykoppegaard	83.	Enesbjerg	10. 26.
Bobbeaa	55.	Enesgaard	78.
Bodils Kirke	16. 44.	Ertholmene	48.
Bondeveddegaard nu Tornegd.	42.	F alsterbo	2.
Borrehoved	12. 56.	Finnedalen	77.
Borre Sø	30. 31.	Frederiks Stenbrud	45.
Brogaardstenen	12. 81. 82.	Frederiksholm	49.
Brohuse Stenen	50.	Frændemark	10. 50.
Brudesengen	26.	Fuglesangstien	33.
Brunsgaard	37.	G aaserenden	59.
Buskegaard	5. 24.	Galgebakkerne	66. 73.

	Side.		Side.
Gamleborg (Almindingen).	4. 12. 31. 32.	K aaas Fiskerleie.	63.
Gamleborg (Ibsker).	12. 46.	Kaasbygaard.	78.
Gryet	10. 47.	Kanegaard.	11.
Græsholmen	49.	Kannikegaard	11. 44.
Græssomose	31.	Kjeldseaa	52.
Grødby	10. 41.	Kjæmpeaa	79.
Grødbyaa	41.	Kliutebakken.	46.
Gudhjem	8. 35. 53. 55.	Klippedalen	56.
Gyldensaa Stenen	48.	Knarremosen	13.
H ammeren	3. 74. 77.	Knauds Kirke	16. 24.
Hammersholm	65. 75.	Kobbeaa.	54.
Hammershuus 4. 6. 17. 18. 19. 67—74.		Køhullet.	30.
Hammershuus Fyr	74. 75.	Kolde Kilde	27.
Hammersø.	75.	Kongemindet.	34. 35.
Hammervandet.	2.	Kongestien.	84.
Hasle	8. 81.	Kongeveistenen	64.
Hasle Kulværk.	5.	Krakveien	33.
Hasle Teglværk	5. 84.	Køllergaard	7.
Helletsgaard	45. 46. 47.	L angebjerg	66. 75.
Helligdommen	6. 57.	Lehnsgaard	55.
Helligdomsgaard	35. 56. 63.	Lehns Klint	35. 54.
Helligdomskilden	57. 58.	Lilleborg	12. 30. 31.
Hellig Kvinde	50.	Lillevang	12. 55.
Hellig Peders Fiskerleie	79.	Limensgade	4. 41.
Helvedesbakkerne	3. 46. 47.	Listed.	3. 51.
Hestestenen	55.	Louiselund	10. 50.
Hjortebjerg	75.	Louisetræet	28.
Hoglebjerg	84.	Lyrby	50.
Hotel Hammershuus	66. 77.	Lyseklippen	59.
Hvide Odde	84.	Lysthuset	33.
Hvidkleven	79.	Læsaa.	4. 41.
Høiegaard	78.	Løvchovederne	73.
Høilyngen	6. 26. 45.	M andhøi	10. 11.
I bs Kirke	16. 47.	Malkværnen	47.
J omfrubjerget	27. 28.	Manteltaarnet	70. 71.
Jomfruen	73.	Marevadstenen.	81.
Johns Kapel.	3. 6. 79.	Meelsted	52.
Jættedalen.	10. 41.	Mulebygaard.	11. 84.
		Munken	29.

	Side.		Side.
Munkegaard (Poulsker)	12. 43.	Ruths Kirkebakke	3. 80.
Myregaard Lille (Nylarsker)	11. 36.	Rytterknægten	3. 34.
Mølleedammen	72.	Rø	57—63.
Møllevigen	72.	Rø Kilde	57. 59.
Nexø	4. 18. 45.	Rø Kirke	16. 55. 56.
Nybro	25. 35. 53.	Rø Plantage	56.
Ny Kirke	16.	Røde Gavl	29.
Nylars Kirke	16. 37. 38.	Rømersdal	33.
Øls Kirke	16. 63. 64.	Rønne	22. 23. 84.
Ovn, Hans Grønbechs	59.	Salomons Kapel	76. 77.
- Den sorte	73.	Salomons Kilde	76.
- Den vaade (Hammers- huus)	73.	Salthammer Odde	44.
Ovn, Den vaade (Rø)	60.	Saltuna	12. 52.
- Den tørre	60.	Sandflugten	5. 84.
Paddesænke	72.	Sandflugtskoven	84.
Paradisbakkerne	46.	Sandhammeren	5. 76.
Paradisdalen	72.	Sandvig	66.
Pavillonen i Almindingen	28. 35.	Schiele Stenbrud	64.
Peders Kirke	4. 41.	Seiersgaard	84.
Pilegaard	11. 64.	Simlegaardsbakken	3. 82.
Pouls Kirke	4. 42.	Skjelsmyre	36.
Prindsens Kilde	84.	Skovfogedhuset, Almindingen	29.
Prindsestøtten	27.	Skrubbegaard	65.
Pykkekullekjær	30.	Slamrebjerg	3. 11. 43. 47.
Pythuset	5.	Slotslyngen	72. 73.
Rahbekkegaard	5. 24.	Slotsmøllen	72.
Randkleveskaaret	51. 52.	Slotsvangegaard	65.
Ringebakker, Store og Lille	3. 78.	Snogebæk	10. 44.
Ringeborg	12. 42.	Snurrebakkerne	24.
Ringeby Bro	25.	Sommerlyst	24.
Risebæk	4.	Sophiehøj	31.
Rispebjerg	11. 42.	Sorthat	5. 84.
Robbedale	36.	Sose Vig	37.
Roelsdal	37.	Spannersgaard (Kaasbygaard)	78.
Rokkesten (Almindingen)	29.	Spellingemose	56.
Rokkesten (Hovedesbakker)	46.	Stammershald	63.
Rosendale	65.	Stampen	24. 36.
Ruths Kirke	16. 80.	Stavrhøl	54.
		Steilebjerg	75.

	Side.		Side.
Stenhøi	26.	Torpebakkerne	10.
Stenrøret	56.	Trefoldigheds Kapel	57.
Stensgaard	11. 26.	Tudehøi	56.
Stevelen	55.	V allensgaard	33.
Storeborg	12. 56.	Vang	78.
Storebæk	55.	Vas Aa	7.
Storedal	63.	Vellensbygaard	37.
Strandbygaard, Lille (Ny-		Vestermariæ Kirke	16. 25.
larsker).	11. 36. 37.	Villa Nova	24. 84.
Strandmarken	43.	Vællensgaard	10. 83.
Studene	73.	Y pnasted	51.
Svaneke	48.	Ystad	2.
Svartingedalen	82.	Ø leaa	4. 42.
Sænebugten	73.	Ølene	42.
T assen	80.	Ørnebjerg	75. 76.
Tein	63.	H. C. Ørsteds Kilde	33.
Tillehøie	10. 84.	Østerlars Kirke	16. 53. 54.
Tornegaard (Nylarsker)	9. 36.	Østermarie Kirke	16. 52. 53.

The Bergs Lith. Inst.